

VU Research Portal

Een VU-theoloog die verder keek

Flipse, A.C.

2017

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Flipse, A. C. (2017). *Een VU-theoloog die verder keek: Harry Kuitert, zijn theologie en de samenleving*. Historisch Documentatiecentrum.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

EEN
VU-THEOLOOG
DIE VERDER
KEEK:

Harry Kuitert, zijn theologie en
de samenleving

Ab Flipse (red.)

(TL¹¹)

Een VU-theoloog die verder keek

Ter lezing

Reeks waarin teksten van voordrachten worden uitgegeven, gehouden op bijeenkomsten van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) Vrije Universiteit Amsterdam.

Deel 11

Ab Flipse (red.)

EEN VU-THEOLOOG DIE VERDER KEEK:

Harry Kuitert, zijn theologie
en de samenleving

Historisch Documentatiecentrum voor het
Nederlands Protestantisme (1800-heden)

2017

Deze uitgave kwam tot stand met behulp van een financiële bijdrage
van de Stichting het Jan van der Snel Fonds, Den Haag

www.hdc.vu.nl

ISBN 978 90 72319 34 0

© 2017 de auteurs en het Historisch Documentatiecentrum voor het
Nederlands Protestantisme (1800-heden)
Vrije Universiteit Amsterdam
Ontwerp: Hans Seijlhouwer, Amstelveen

Alle rechten voorbehouden / All rights reserved.

Inhoud

Fred van Lieburg

Inleiding: een godgeleerde verrekijker

6

Petra Pronk

Harry Kuitert: de man met de loep

10

George Harinck

Vrijheid van dwang

15

Arie L. Molendijk

H.M. Kuitert: 'Een onafwendbare inhaalmanoeuvre'

20

Alain Verheij

Het hellend vlak: voor ons was Kuitert de duivel

24

Désanne van Brederode

Wie zegt dat al het spreken van beneden komt?

Over inspiratie als godsgeschenk

29

Maarten Wisse

Hoe we van ons Kuitert-complex afkomen

37

Personalia

43

Fred van Lieburg

Inleiding: een godgeleerde verrekijsker

Tot de *collector's items* in mijn boekenkast behoort een boek van de hervormde predikant Jan Hoek, dat begin 1993 in de winkel lag.¹ 'Dit boek is het eerste uitvoerige commentaar van orthodox-protestantse zijde op het veelbesproken werk van prof. dr. H.M. Kuitert *Het algemeen betwijfeld christelijk geloof*', stond er op de achterkant.² Deze aanprijzing was voor mij genoeg om tot aanschaf over te gaan. Woord en weerwoord in één band, wat wil je nog meer als je je snel wilt oriënteren in een actueel theologisch debat, dat destijds vele tongen losmaakte en talloze pennen in beweging bracht. Jan Hoek bleek zijn uitvoerige commentaar zo letterlijk te hebben opgevat, dat hij ellenlange passages uit de bestseller van Kuitert citeerde alvorens de poging tot weerlegging aan te gaan. Uitgeverij Ten Have vond die vrijmoedigheid te veel van het goede en tekende protest aan bij Kok Voorhoeve. Het resultaat was een *gentlemen's agreement*: het boek van Hoek werd uit de handel genomen onder aankondiging van een ingekorte herdruk. Ik had het exemplaar uit de eerste oplage, bij Lindenberg's Boekhandel in Rotterdam, dus net op tijd gekocht.

De publicitaire promotie van de zelfbewuste uitgever was voor mij niet nodig om door het commentaar van Hoek alleen maar gestimuleerd te worden om Kuitert zelf te gaan lezen. Opgegroeid onder de bevindelijk gereformeerden had ik indirect al genoeg over deze theoloog gehoord of gelezen. Natuurlijk nooit veel goeds. Het algemeen *ongetwijfeld* christelijk geloof, waarvan we wekelijks in Twaalf Artikelen belijdenis deden in de kerk, leek bij deze hoogleraar aan de Vrije Universiteit immers niet in goede handen. De schrijfsels van zogenaamde godgeleerden die alleen maar de leer der vaders onder kritiek stelden, kon je beter ongelezen laten, wilde je niet in de draaikolk van twijfel en ongeloof terecht komen en je ziel en zaligheid voor altoos en eeuwig tekort doen. Echter, de ideeën en uitspraken van de gevreesde VU-theoloog die mij via uithalen in preken of boze recensies toch bereikten, oefenden alleen al door hun originaliteit de nodige aantrekkingskracht uit. Als je van kindsbeen af gewend bent aan archaïsche en scholastische samenvattingen van de gereformeerde religie, is het een verademing Kuiterts even scherpzinnige als speelse beschouwingen over de christelijke leer tot je

te nemen, of je zijn eigen suggesties en conclusies nu wil volgen of niet.

Zo was voor mij het lezen van *Het algemeen betwijfeld christelijk geloof* niet alleen een theologisch genoegen, maar ook een aansporing om wat Kuitert vóór 1992 geschreven had niet te versmaden, en hetgeen hij nadien nog ter perse zou brengen serieus te nemen. Dat hij in zijn door-diening van wat religieuze tradities precies voorstellen, of wat religie in laatste instantie eigenlijk is, nog diverse wissels zou nemen, is daarbij van een andere orde. Zelf laafde ik mij in die jaren evengoed aan de dogmatische dwarsdoorsnedes – Van Calvijn tot Comrie of Van Calvijn tot Barth – van Cees Graafland (1928-2006). Elders heb ik uitgelegd waarom ik deze hervormde hoogleraar uit de kring van de Gereformeerde Bond als een dubbelganger van Harry Kuitert beschouw. Vanuit vergelijkbare geestelijke wortels en eenzelfde interesse in de kerkelijke en maatschappelijke actualiteit was hij met dezelfde vragen en problemen bezig, maar hij volgde andere sporen en kwam op andere gedachten.³ Deze correlatie tussen tijdsbetrokkenheid en theologische reflectie lijkt mij essentieel om zowel actie als reactie rondom Kuitert te begrijpen. Je groep en je generatie bepalen, samen met je antennes voor oude en nieuwe inzichten, de perceptie en receptie van het werk van zo'n uitdagende dwarsligger in het ontkerstenende Nederland.

Hoe dan ook, het was voor mij geen straf toen ik vele jaren later een beetje betrokken raakte bij de biografie van Kuitert. Gert J. Peelen (1947-2015), algemeen bekend als journalist bij *de Volkskrant* en bij velen ook als hoofd van VU-Podium, was bezig met een boek over levensloop en loopbaan van de spraakmakende theoloog, die hij zelf als gewezen 'gereformeerde jongen' zeer bewonderde. Op initiatief van de VU-Vereniging werd het project in 2009 onder de actieve aandacht gebracht van de Historische Commissie Vrije Universiteit. Dat betekende in de praktijk dat ik als voorzitter toetrad tot de groep van meelezers. Met veel plezier ontving ik van tijd tot tijd de concepthoofdstukken van Peelen. Ze gingen stevast mee op vakantie, zodat ik in alle rust kon genieten van de uitvoerige inkijkjes in de recente geschiedenis van de gereformeerde wereld. Met veel genoegen denk ik terug aan de gesprekken die we vervolgens in de mensa van de VU hadden en aan de mailtjes die we af en toe wisselden. Gerts volharding om het boek te voltooien, ondanks de hardnekkige ziekte onder zijn leden, dwong uiteraard diep respect af. Zijn overlijden kwam toch nog onverwacht. De Historische Commissie gedenkt hem in dankbaarheid.

Gelukkig kwam de biografie alsnog klaar, dankzij de inzet van schrijfter Petra Pronk en uitgever Jan Oegema.⁴ Maar wat betekent 'klaar' in dit geval? De hoofdpersoon leeft nog en heeft tot voor kort de ene na de andere titel aan zijn omvangrijke oeuvre toegevoegd. Hoogtepunt was, mijns inziens, zijn geschiedenis van de academische theologie in 2011.⁵ Met zijn glasheldere analyses en in zijn sprankelende stijl trok hij zijn lijnen van Plato en Aristoteles via de middeleeuwse en vroegmoderne

scholastiek en de kantiaanse verlichtingsdenkers door naar Karl Barth (1886-1968), als de laatste der Mohikanen die tussen zijn oren God van boven hoorde spreken. Toegegeven, het boek weerspiegelt ook de kuitertiaanse logica die voor vrome zoekontwerpen of postmoderne filosofietjes weinig ruimte laat. Maar zijn langetermijnperspectief, waarin de mensheid bijkans een eeuwigheid nodig heeft voor de ontvouwing van het 'g-denksel', maakt zijn schriftelijke erfenis tot een verrekijker, die iedere student, iedere kerkganger en iedere voorganger slechts tot eigen schade ongebruikt kan laten op zijn of haar reis door deze van religie doordrenkte wereld.

VU is verder kijken, luidt sinds enkele jaren een overal opduikend devies van de Vrije Universiteit. Het lag voor de hand bij dit motto aan te sluiten, toen we als Historische Commissie een symposium wilden organiseren ter gelegenheid van de verschijning van *Spreeken over boven*. Kuitert is de meest gelezen Nederlandse theoloog van na de Tweede Wereldoorlog. In een recente portrettengalerij van maatschappelijk invloedrijke VU'ers konden we hem niet opnemen, omdat die halt hield bij de nog levenden.⁶ Nu grepen we de kans om, in samenwerking met het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme, hoeder van Kuiterts papieren nalatenschap, stil te staan bij deze VU-theoloog die verder keek. Bewust hebben we een aantal sprekers uitgenodigd die hetzij vanuit een andere discipline dan de (systematische) theologie, hetzij vanuit een jonge generatie, de persoon en het werk van Kuitert op enige afstand konden bekijken. Op die manier wordt hopelijk een begin gemaakt met een nuchtere evaluatie van de betekenis van zijn leven en werk in de context van zijn tijd en de ontwikkeling van de samenleving.

Het symposium vond plaats op donderdag 24 november 2016 in het hoofdgebouw van de Vrije Universiteit – voorafgaand aan de boekpresentatie in de stadsbibliotheek van Amstelveen aan het einde van de middag. Meer bepaald ging het om de filmzaal in de vleugel van de Protestantse Theologische Universiteit/locatie Amsterdam. Hier was op 12 november 2014 nog een boek van Kuitert gepresenteerd, bij welke gelegenheid hij zelf – de dag ervoor negentig jaar geworden – voor een grote schare luisteraars het woord voerde.⁷ Deze keer, ruim twee jaar later, kon hij er helaas niet bij zijn, maar was even goed de zaal tot de laatste plaats gevuld. De sprekers vonden een geboeid gehoor en ook in de discussie, geleid door Wim Berkelaar, was de emotionele betrokkenheid van het publiek voelbaar. Op verzoek van velen verschijnen de teksten van de lezingen hier in druk, mede als eresaluut aan de hoogbejaarde emeritus. In de geest was hij er helemaal bij, zijn geest waart nog rond, Kuitert is allerminst passé.⁸

Noten

1. J. Hoek, *Geloven de twijfel te boven: een reactie op Kuitert* (Kampen 1993).
2. H.M. Kuitert, *Het algemeen betwijfeld christelijk geloof: een herziening* (Baarn 1992).
3. Fred van Lieburg, 'Cornelis Graafland (1928-2004)', in: George Harinck (red.), *Mijn protestant. Persoonlijke ontmoetingen* (Amsterdam 2011) 83-84; herdrukt als: 'Eerlijk theologie bedrijven. Graafland als kind van zijn tijd en traditie', *De Waarheidsvriend* 102/42 (17 oktober 2014) 19.
4. Gert J. Peelen, *Spreeken over boven. Harry Kuitert – een biografie* (Amsterdam 2016).
5. Harry Kuitert, *Alles behalve kennis: afkicken van de godgeleerdheid en opnieuw beginnen* (Utrecht 2011).
6. Ab Flipse (red.), *Verder kijken: honderdvijfendertig jaar Vrije Universiteit Amsterdam in de samenleving – zesentwintig portretten* (Amsterdam 2016). Achteraf gezien moet de omissie van Kuiterts leermeester en voorganger, Gerrit Berkouwer (1903-1996), wel als een gemis in deze bundel worden beschouwd.
7. Harry Kuitert, *Kerk als constructiefout: de overlevering overleeft het wel* (Amsterdam 2014). Zie voor een belangwekkende lezing bij de bedoelde boekpresentatie: Martien E. Brinkman, 'Geen werkelijkheid zonder fictie en geen fictie zonder werkelijkheid. Een kritische analyse van Kuiterts kenleer', *Tijdschrift voor theologie* 55 (2015) 338-357.
8. Zie voor verslagen van het symposium: [Klaas van der Zwaag], 'Kuitert: een grote ketter van wie te leren valt', *Reformatisch Dagblad*, 25 november 2016; Maarten J. Aalders, 'Harry Kuitert, zijn theologie en de samenleving: een symposium', *Geheugen van de VU* (<http://www.geheugenvandevu.nl/hoofdmenu/blog/harry-kuitert-zijn-theologie-en-de-samenleving-een-symposium> 29 november 2016) en Idem, verslag in *Tijdschrift voor theologie* 57 (2017) nr. 1.

Harry Kuitert: de man met de loep

De eerste keer dat ik de naam Harry Kuitert hoorde, was in een negatieve context, als de man die van zijn geloof gevallen was. In de Gereformeerde Bondskringen waar ik groot ben geworden, was dat ongeveer het ergste wat je over iemand kon zeggen. Iemand die weet heeft gehad van Gods liefde, maar Hem de rug heeft toegekeerd...

Ik vond dat fascinerend, maar ook angstaanjagend, aangezien ik zelf toen nog volop bezig was me aan mijn streng godsdienstige opvoeding te ontworstelen. Niet erg succesvol overigens. *Rationeel* had ik het allemaal prima op een rijtje. Ik had op m'n zestiende de deur van de grote kerk in Monster achter me dichtgeslagen om er nooit meer terug te keren. Maar *emotioneel* werd ik nog steeds verstikt door de lange tentakels van het orthodoxe geloof. Terwijl ik aan de oppervlakte gewoon mijn eigen weg ging, smeulde onder de oppervlakte nog de angst. Ik was altijd bang. Wat als mijn opvoeders toch gelijk hadden en er inderdaad een straffende god op een wolk zat die al je fouten fanatiek noteerde, om je na je dood de rekening te presenteren? Een enkeltje eeuwig vuur.

Het leek me uiterst onwaarschijnlijk, maar het probleem was dat ik ook niet kon bewijzen dat het *niet* zo was. De claim van mijn opvoeders en de kerkelijke autoriteiten dat hun kennis rechtstreeks van God kwam omdat de bijbel letterlijk door Hem was gedicteerd, was enorm. Het enige wat ik daartegenover kon stellen was mijn eigen gevoel, het gevoel dat dat niet waar kon zijn. Maar dat waren twee onvergelykbare grootheden. Tegen een claim van goddelijke waarheid kun je als mens onmogelijk op. En dus bleef het me achtervolgen: 'Wat als...?' Het bekende weerhaakje van de orthodoxie.

In een poging los te komen van mijn verleden besloot ik om het milieu van mijn jeugd van een afstandje te bekijken, als journalist. In interviews met mensen die ook een orthodoxe opvoeding achter de rug hadden, probeerde ik erachter te komen wat dat met hen gedaan had. Dat resulteerde in het boek *In zonde ontvangen en geboren*.

Die gesprekken waren een feest van herkenning. Willem Aantjes, Rutger Kopland, Jan Siebelink, al deze mensen hadden geworsteld met een chronisch gebrek aan zelfvertrouwen, en waren ondanks al hun ra-

tionele overwegingen stiekem toch altijd nog bang voor de hel. Ik was er redelijk zeker van dat het niet zat zoals ik vroeger had meegekregen, maar de vraag hoe het dan *wel* zat, liet me niet los.

Daarom ging ik op zoek naar mensen die dachten de waarheid gevonden te hebben. Via mijn uitgever werd ik voor een nieuw boek gekoppeld aan de katholieke priester Antoine Bodar. Dat was een openbaring. Hetzelfde orthodoxe gedachtegoed uit mijn jeugd, met dezelfde overtuiging gebracht, maar dan wel door een representant van een stroming die in de kerk van mijn jeugd werd betiteld als de hoer van Babylon... Verschillende visies, beide stevig onderbouwd met een beroep op goddelijke autoriteit. Dat vond ik heel verwarrend. Er moest toch zoiets bestaan als De Waarheid?

Het was precies *dat* geloof dat op de helling ging, toen uitgeverij Ten Have mij vervolgens in 2006 vroeg een boek te schrijven met Harry Kuitert. De opdracht was: zijn ontwikkelingsgang in kaart brengen, op zo'n manier dat iedereen het kon begrijpen. Een soort Kuitert voor dummies. Om dat te kunnen doen, hebben Harry en ik in een periode van een paar maanden zijn werk en ontwikkeling doorlopen. Het resultaat was het boek *Fluiten in het donker*. Voor mij is dat veel meer geweest dan een boek. Aan het eind van die sessies had ik niet alleen Kuiterts ontwikkeling helder, maar was ik ook mijn geloof kwijt.

Dat was het logische gevolg van aan de hand meegenomen worden door iemand die een meester was in het stellen van vragen, en het trekken van de consequentie uit de antwoorden. Het was voor mij heel verhelderend om samen met Harry zijn ontwikkeling te doorlopen. Hier was eindelijk iemand die wist waar ik vandaan kwam en die met begrip en kennis van de traditie het hele dogmatische bouwwerk onder de loop nam.

Want dat is Harry Kuitert voor mij: de man met de loop...

Hij is neergezet als de man met de sloophamer, iemand die geen steen op de andere liet van het bouwwerk van de christelijke traditie en die net zo lang doorging met slopen tot het uiteindelijk met donderend geraas in elkaar stortte. Maar dat plaatje doet geen recht aan de werkelijkheid. Dit was niet iemand die plezier had in het neerhalen van het huis van zijn jeugd. Desondanks deed hij het. Omdat hij niet anders kon, op basis van wat hij onder zijn loop allemaal zag.

Die loop speelt in mijn optiek een cruciale rol in zijn werk en zijn leven. Hij heeft de traditie die hem dierbaar was onder het vergrootglas gelegd, om te kijken hoe het nu precies zat en moest tot zijn eigen spijt constateren dat het een redelijk krakkemikkig fundament was dat niet in staat was om het huis te dragen dat erop was gebouwd. Als je door zijn loop naar de kerkelijke dogma's keek, zag je heel goed dat het geen eeuwige waarheden waren die uit de hemel gevallen waren, maar dat ze door mensen in elkaar geknutseld waren in een zeer menselijk proces van wikken en wegen,

politieke belangen en machtsoverwegingen. Dat was een *eye-opener*.

Terwijl ik thuis altijd geleerd had geen vragen te stellen bij Gods ondoorgrondelijke wegen, en het 'waarom' altijd stuitte op het ultieme antwoord 'omdat het in de bijbel staat', waardoor ik mij als kind altijd met een kluitje in het riet gestuurd voelde, ging Harry op zoek naar Echte antwoorden. Voor het eerst iemand bij wie ik mijn verstand niet thuis hoefde te laten, maar die logica en harde feiten juist onderdeel van de vergelijking maakte. Alleen dat al was heel bevrijdend. Het was een uitweg uit de wereld van gestolde waarheden door iemand die niet tegen mijn traditie aanschopte, maar die juist heel serieus nam.

Zijn idee dat taal een belangrijke sleutel in de theologie was, sprak mij aan. Weg met ingewikkelde en overbodige woorden. Gewoon kijken wat er staat, en *waarom* het er zo staat. Door nauwkeurige bestudering van theologische begrippen werd God met een hoofdletter god met een kleine letter: een wezen van verbeelding, en werd religie wat het altijd was geweest, namelijk mensenwerk. Dat was het plaatje dat overbleef als alle overbodige franje werd weggelaten en alles werd teruggebracht tot de kern. Religie als iets waarmee de mens antwoord zoekt op de grote vragen. Daar is niks mis mee, maar de antwoorden zijn wel door hem zelf geformuleerd. Dat besef was voor mij heel bevrijdend. Met het beëindigen van *Fluiten in het donker* was ook mijn eigen zoektocht ten einde. Als alles over boven van beneden komt, hoefde ik me ook niet meer druk te maken over het waarheidsgehalte van de dogma's. Er kwam ruimte om andere dingen te doen.

Zo gingen tien jaar voorbij. En toen was er ineens het telefoontje van uitgever Jan Oegema met de vraag of ik de biografie van Harry Kuitert wilde afmaken. De periode vanaf 1992, de tijd van zijn bestsellers. Een paar dagen later zat ik aan het sterfbed van Gert Peelen, die ik tot dan toe alleen kende als een naam uit de krant. Dat was een zeer indringende en aangrijpende ervaring. Met iemand te spreken over de losse eindjes van zijn levenswerk in het besef dat jij dat af moet maken. Ik vond dat een hele verantwoordelijkheid, vooral omdat ik zelf geen theologische kennis in huis heb. Ik ben journalist, iemand van de brede blik en de grote lijnen. Het voelde aanvankelijk heel ongemakkelijk om vanuit die uitgangspositie aan te moeten sluiten op een boek dat uitblinkt in details. De rust trad pas in toen ik bedacht dat ik niet moest proberen een tweede Gert Peelen te zijn, maar dat mijn kracht lag in een andere schrijfstijl, en in het vinden van rode draden en in het stellen van de grote vragen, zingevingsvragen. Zo klopte ik voor de tweede keer bij Harry aan voor een serie interviews. De gesprekken stonden deze keer in het kader van het opmaken van de balans.

Behalve de gesprekken was er ook dossierwerk. Ik werd losgelaten op de stoffige schemerige zolder van Harry waar tientallen dozen stonden

vol met brieven en krantenknipsels over zijn boeken. Het doorspitten daarvan was het leukste onderdeel van het werk. Door de inhoud van die dozen kwam er een hele wereld tot leven. De brieven boden een fantastisch inblik in de ziel van christelijk Nederland. Uit al die brieven en ingezonden stukken rees een wereld op van mensen die op de een of andere manier door de boeken van Kuitert geraakt waren, positief of negatief. Mensen die zeiden dat ze door zijn boeken eindelijk de moed hadden gevonden te breken met de kerk – of juist weer met hun traditie uit de voeten konden. Mensen die woedend waren omdat hij de grond onder hun voeten had weggeslagen. Oud-studenten die lieten weten veel aan hem te danken te hebben. Een vrouw die vertelde dat ze dankzij een bepaalde tekst van Kuitert in staat was geweest haar moeder op haar sterfbed bij te staan. Mensen die eindelijk hun levenslange angst voor de hel konden afschudden. En een *heleboel* mensen die hem probeerden te overtuigen van hun orthodoxe gelijk met redeneringen die Kuitert in zijn boeken nu juist als drogredenen had ontmaskerd. Bijna al die mensen kregen van hem persoonlijk antwoord.

En dan was er nog de persoonlijke correspondentie van Kuitert. Fascinerende briefwisselingen met half literair Nederland, bekende schrijvers en bekende theologen, maar ook met studievrienden en collega's. Kuitert was een gepassioneerd brievenschrijver die met veel plezier correspondenties opzette en ook trouw onderhield. Het beeld van zijn leven en van zijn vriendschappen dat hieruit oprees, was bij velen zeer ontroerend.

Ik heb als journalist heel wat archieven doorgeploeterd, en meestal is dat een geestdodende bezigheid, maar elke greep in deze dozen was een feest. Het is een zeldzame verzameling van de meest heftige emoties, loftuitingen en bedreigingen waarvan ik in mijn hoofdstukken helaas maar een fractie heb kunnen gebruiken. Alleen al dit archief zou een prachtig, onderhoudend en spannend boek kunnen opleveren. Een boek dat ik graag zou willen schrijven.

Wat mij het meest raakte waren de vele mensen die hun hart blootlegden, hun dankbaarheid uitten voor het feit dat Kuitert hen de ogen had geopend en ze had bevrijd van de knellende banden van het geloof der vaders, zodat ze eindelijk weer konden ademen. Zo herkenbaar. Ik ben het dan ook hartgrondig oneens met de jonge theologen die bij het verschijnen van zijn boek *Allesbehalve kennis* in *Trouw* lieten optekenen: 'Harry Kuitert is echt passé'.¹ Die uitspraak geeft blijk van een gebrek aan kennis van zaken. Ondanks internet en de mobiel is de gereformeerde wereld nog steeds een wereld op zichzelf, alleen aan de oppervlakte geconnect. Maar verder vooral in zichzelf gekeerd. Om redenen die heel precies door Kuitert zijn blootgelegd: dit geloof heeft zich bij voorbaat ingedekt tegen tegenkrachten, door kerkverlaters en modernisten bij voorbaat verdacht te maken en weg te zetten als onchristelijk of zelfs duivels. Je moet

wel heel sterk in je schoenen staan als je je daar als kind van losmaakt. Dat geldt anno 2016 nog steeds, en alleen al daarom is zijn geluid nog steeds actueel.

Ik heb persoonlijk veel aan Harry te danken en door alle brieven die ik voor dit boek onder ogen heb gehad, weet ik dat datzelfde voor heel veel anderen geldt. Al die stemmen in die dozen representeren de betekenis van Harry Kuitert. Een theoloog die de moed had om vragen te stellen bij vanzelfsprekendheden en de consequentie te trekken uit de antwoorden, ook als die hem misschien niet bevielen. Wat hij zag door zijn loop, waren waarheden waar hij niet meer achter terugkon. Liever naakt onder een lege hemel dan tegen beter weten in blijven geloven in een god die niet bestaat en schuilen onder een zelfgemaakt hemels baldakijn.

Noot

1. Gerrit-Jan KleinJan, 'Harry Kuitert is echt passé', *Trouw*, 11 oktober 2011, 6.

Vrijheid van dwang

Als het in mijn vrijgemaakte jeugd over Kuitert ging, ging het over zijn boeken. Nu lezen we heel wat af thuis. Maar door mijn ouders werd geen theologie gelezen. Het was niet verboden, maar mijn ouders interesseerde het gewoon niet. Naar een mannen- of vrouwenvereniging gingen ze ook niet. Om een onderscheid te gebruiken in de formulering van Kuitert: geloven betrof bij hen het niveau van het zijn en niet dat van het kennen. Bij mij is dat net zo. Theologische kennis is soms interessant, maar omdat het geloof zich op het terrein van het zijn afspeelt is de taal van de poëzie, en soms die van poëtische theologie, daarvoor in mijn geval belangrijker dan theologische analyse of constructie.

Het enige theologische boek dat ik mij van thuis herinner is *Tussen 'ja' en 'neen'* (1929) van Klaas Schilder. Mijn vader had dat boek gekregen op 20 maart 1942. Voorin stond: 'Ter herinnering aan je belijdenis.' Dat boek is in dat oorlogsjaar in de kast gezet en er nooit meer uitgekomen. Tot ik het eind jaren zeventig van de plank haalde.

Ik las het boek als aankomend historicus die onderzoek deed naar de gereformeerde wereld in het interbellum. Wat mij er in aansprak was dat Schilder vergeleken bij tijdgenoten die ik had gelezen, er lustig op los schreef, niet beheerst door conventies. Hij hield er niet van geijkte paden af te lopen, en liet zich niet graag in hokjes plaatsen. 'Misschien houdt Barth van thee', gekscheerde hij in 1935. 'Bestrijders van Barth zijn dan ook zeker tegen de thee?'¹ Autoriteitsvrees had hij ook al niet. 'Het is voor wie op de Olympus zit minder belangrijk te weten, *waar* een kwestie aangesneden is. Als de kwestie maar betekenis heeft.'²

Al die levendigheid is na de Vrijmaking als een motor zonder olie vastgelopen, maar voor de oorlog was Schilder een verademing in de verstikkende gereformeerde wereld. Dat sprak mij aan in Schilder – ik ben waarschijnlijk een van de laatsten die door hem is aangeraakt geworden.

Jaren vóór mij had Harry Kuitert eenzelfde ervaring. Blijkens de biografie die vandaag verschijnt was 'hij wel gecharmeerd van Schilder, die een flinke steen in de gereformeerde vijver heeft gegooid. (...) Hij voelt zich aangeraakt door het elan (...) en door de inspiratie van een beweging die vernieuwing en bezieling uitstraalt en reuring teweegbrengt in de

verstarde zelfvoldaanheid waarin het gereformeerde leven al ruim voor de oorlog is komen te verkeren. (...) Hij is onder de indruk van het lef dat Klaas Schilder heeft betoond tegen de synode én tegen de bezetter, en van diens gave des woords.³ Zijn Utrechtse vriend Ane Schat dweept in 1944 met Schilder en koos voor de Vrijmaking. Kuitert uiteindelijk niet. Met Schilder hield hij zich nog wel bezig, in zijn proefschrift over *De mensvormigheid Gods* uit 1962. George Puchinger probeerde in 1989 voor zijn herdenkingsbundel *Ontmoetingen met Schilder* Kuitert te verleiden tot een artikel over Schilders boek *Wat is de hemel?* Kuitert aarzelde, maar hij deed het niet. Of preciezer, zoals hij het Puchinger zei: hij kón het niet.

Ik groeide op in vrijgemaakt-gereformeerd Rotterdam. Het gezin waar ik uit kwam ging om met het gezin van Kuiterts jeugdvriend Ane Schat. Schats zonen maakten vogelnestjes bij ons in de huiskamerdeuropening en we dronken na de kerk koffie bij hen thuis in de wijk met de prachtige naam Zomerland. Ik besef nú dat ik toen, in 1964, een handdruk verwijderd was van de auteur van *De spelers en het spel* – een boek dat we ook al niet in huis hadden.

Van Schilders geschiedenis had ik geleerd dat vrijheid gemakkelijk in dwang kon verkeren en sindsdien dacht ik veiligheidshalve bij alles wat theologen zeiden, postuleerden en construeerden over de Onzienlijke: het omgekeerde is vast ook een beetje waar. Zo oefende ik me vrij te houden van de dwang van een redenering. Ik leerde begrijpen waarom mijn ouders geen theologie lazen.

Ik had de indruk dat zelfs de vrijgevochten Kuitert door zijn geredeneer iets dwangmatig kreeg. Op een bepaalde manier is hij net als Schilder vastgelopen in een redenering. Ik weet van Schilders geschiedenis dat je met zulk geredeneer duizenden vooral gereformeerden op de been krijgt, maar ook dat dit zo maar verleden tijd kan zijn. Ik meen dat we al een paar jaar niet meer over Kuiterts ideeën spreken, of hoogstens als een gepasseerd station. Er is nu geen buit om uit te delen, er komt na zijn theologie niets meer. Zijn boeken blijven door de huidige generatie reeds ongelezen. Ze staan alleen in de kasten van ouderen en we kunnen er binnenkort mee doen wat wijlen antiquaar Ton Bolland zei van de tweedehands boeken van Gerrit Berkouwer: je kunt er de Keizersgracht mee dempen.⁴

Ik las hem nauwelijks. Maar het interviewboek dat Hans van Gerven en Mary Michon in 1989 met hem maakten, kocht ik en heb ik van a tot z verslonden. Met hun titel raakten ze precies aan wat mij in Schilders boeken had aangetrokken: Vrijheid van dwang. Toen ik dit van Kuitert las, dacht ik: daar heb je Schilder weer.

Of is het te ongrijpbaar Schilder en Kuitert zo te vergelijken? De Leidse theoloog Hendrik Berkhof aarzelde in 1992 of hij Kuitert binnen de neo-calvinistische traditie moest plaatsen of dat hij erbuiten was geraakt.⁵ Een

rechte lijn is tussen de neocalvinist Schilder en Kuitert niet te trekken, maar een kromme wel. Berkhof zegt dat het monistische neocalvinisme teloorling. Kuitert kon anders dan Schilder of Kuyper de eenheid van de werkelijkheid niet meer in de eenheid van het denken vatten, zegt Berkhof. Als Kuitert geen neocalvinist meer is, dan is hij dat niet meer omdat hij die eenheid niet meer ziet zitten. En dan aarzelt Berkhof. Of is Kuitert een apologete en wil hij à la Kuyper via de sporen van de wereld en de sporen van God in de wereld zijn tijdgenoten de ogen openen voor een tweede spoor van God, dat van de universele God die een liefdesgeschiedenis met de mensen sticht? Berkhof denkt dan vooral aan Kuiterts boek *Wat heet geloven?* Als Berkhof in Kuitert een monist in hope wil zien, kan die vergelijking met Schilder er wel mee door, denk ik.

Maar Kuiterts ontwikkeling is niet die apologetische kant opgegaan die Berkhof in 1992 voor mogelijk hield. Het denken is het zijn gaan overheersen. Wat ik overhoud van Kuitert zijn niet zozeer diens opvattingen, die zijn van voorbijgaande aard geweest, geldend voor een bepaalde tijd en een bepaalde plaats. Maar zijn mentaliteit, die de onderstroom van het protestantisme is, die blijft voor mij gelden: vrijheid van dwang.

En er is nog iets dat mij aanspreekt en dat hij ook al deelt met Schilder: Kuitert theologiseerde op straat. Zijn theologie was niet die van de ivoren toren, of van een kerkelijk onderonsje. Hij pakte politieke drammerigheid aan, schreef over suïcide. Maar het waren niet alleen de onderwerpen, het was ook de directe taal, zijn lucide stijl die hem tot een veelgelezen auteur maakte, in de kerk en op de markt van het leven. Met hem betekende theologie: leven in de brouwerij.

Als er één theoloog publiekelijk zijn theologie ontwikkelde in de jaren tachtig en negentig was het Harry Kuitert. Stap na stap viel zijn weg te volgen. Het eerst wat mij aan die publieke weg opvalt zijn die boeken. Kuitert is als auteur bij uitgeverij Kok te Kampen begonnen. Net als Okke Jager. Net als Herman Wiersinga. Maar ergens midden jaren zeventig zitten al deze theologen ineens bij Ten Have, bij uitgever Ton van der Worp. Hoe dat toch kon moet nog eens goed uitgezocht worden.

Hoe dan ook, Ten Have en Kuitert hebben elkaar goed gedaan. In de Kuitert-biografie staat bijvoorbeeld: 'Als Ten Have-uitgever Van der Worp twee jaar na verschijning terugblijkt op de stormen die *Alles is politiek* [uit 1985] teweeg heeft gebracht, spreekt hij van een unicum: "In mijn hele 25-jarige loopbaan als uitgever heb ik nog nooit een boek gelanceerd waar zo massaal en op zo'n hoog niveau op gereageerd is."⁶ In de eerste twee jaar na verschijning heeft het geleid tot ruim 250 perspublicaties, blijkt uit een door Ten Have bijgehouden lijst. Of ook dit citaat uit de biografie: 'Als uitgever Ton van der Worp het typoscript van *Het algemeen betwijfeld christelijk geloof* [verschenen in 1992] in handen krijgt, ligt hij met zware griep te bed. Desondanks begint hij het met een koortsig hoofd te lezen en wordt er zo door gegrepen dat hij het niet meer kan wegleggen.

Na de laatste bladzij stapt hij monter uit zijn ziekbed en roept: “Ik ben genezen!”⁷

Ik zou u een mooie powerpoint kunnen tonen met omslagen van boeken van Kuitert in het fonds van Ten Have. Maar ik geef slechts 1 plaatje, een lijst met de oplage van een aantal van Kuiterts publicaties bij Ten Have, die op mijn verzoek me vriendschappelijk door de Van der Werps ter hand is gesteld. In de jaren zeventig, toen ik de wereld van het boek ontdekte, en bijna wekelijks naar boekhandel Donner op de Rotterdamse Lijnbaan toog, kwamen ook de bestsellerslijsten op.⁸ In 1970 begon de CPNB daarmee, in 1974 volgde de Haagse Post met een wekelijkse top-tien en een jaaroverzicht en zo verder.

Die lijsten gingen natuurlijk vooral over literatuur, maar ook wel over non-fictie. Wat was een non-fictiebestseller in die tijd? Een voorbeeld van een bestseller in Kuiterts jaren is *Ondergang* van Jacques Presser, waarvan alleen in het ene jaar 1965 al 140.000 exemplaren werden verkocht. Kuiterts oplagen zitten in deze jaren op het niveau waarop Schilder ook zat: als het boek goed liep een paar duizend exemplaren.

Vanaf 1992 publiceerde de CPNB een tophonderd van best verkochte boeken. Die Top Honderd werd samengesteld op grond van verkoopcijfers, verstrekt door de uitgevers, en was ingedeeld in tien rubrieken, zoals Literatuur, Geschiedenis, Natuur- en Kookboeken, Spannende Boeken en ook Lichaam en Geest. Nu hoopt u misschien dat theologie en zeker die van Kuitert gevonden kan worden onder Spannende Boeken, maar we moeten zijn titels zoeken onder Lichaam en Geest. In 1992 prijkt Kuiters in februari van dat jaar verschenen boek *Het algemeen betwijfeld christelijk geloof* in de Top Honderd, en wel op nummer twee in de sub-rubriek Lichaam en Geest. Hij moest *Je begrijpt me gewoon niet* van Deborah Tannen voor laten gaan, die 34.000 exemplaren verkocht – totaal vergeten. Maar het jaar daarop behaalde hij met hetzelfde boek in de rubriek Lichaam en Geest wel de eerste plaats. Van het boek waren toen 55.000 exemplaren verkocht. Het boek behoorde tot de 31 boeken die dat jaar meer dan 35.000 exemplaren verkochten. Een ongekend succes voor een theologisch boek. Boeken van andere theologen komen in deze rubriek zelden voor. Een uitzondering was in 1993 het boek van Okke Jager, *Hoe kostbaar is een kwetsbaar mens*, dat de tiende plaats bezette.

Titels van H.M. Kuitert met het jaar van verschijning, aantal drukken en totale Nederlandstalige oplage vanaf 1972 tot juni1995.

1972	De spelers en het spel	6-9	12.000
1974	Zonder geloof vaart niemand wel	1-7	27.000
1977	Wat heet geloven	1-3	6.600
1981	Een gewenste dood	1-3	10.000
1983	Suicide: wat is er tegen?	1-3	10.300

1985	Alles is politiek, maar politiek is niet alles	1-5	16.200
1986	Gesprek tussen twee vuren (met E. Schillebeeckx)	1-2	9.500
1987	De politiek en de rest van de kerk (met D. Sölle)	1-2	6.700
1989	Mag alles wat kan?	1-2	5.300
1989	Geloof dat te denken geeft [feestbundel bij afscheid]		1.100
1992	Het algemeen betwijfeld christelijk geloof	1-15	57.000
1993	Het kan nog erger (met H.S. Versnel)		1.200
1993	Mag er een eind komen aan het bittere einde		3.200
1994	Zeker weten	1-6	19.600
	Totaal		185.700

Daarnaast zijn boeken van Harry Kuitert vertaald in het Duits, Engels (Engels én Amerikaans) en Italiaans.

Zo werd Harry Kuitert een publicitair fenomeen. Schilder viel bij hem in het niet. Natuurlijk waren er ook vertaalde bestsellers, maar als het om hoge oplagen gaat van Nederlandse theologische publicaties is Kuitert alleen te vergelijken met Abraham Kuiper. Maar merkwaardig genoeg betreffen Kuipers hoge oplagen niet zijn boeken op het niveau van het denken, maar op dat van het zijn. Ik bedoel zijn meditatiebundels.

Het geeft mij te denken dat die vandaag nog worden gelezen, en ik vermoed dat we die nog zullen kennen lang nadat Kuiterts boeken op het niveau van het kennen vergeten zullen zijn. Maar ik zal Kuiterts levensles op het niveau van het zijn niet vergeten: houd je vrij van dwang.

Noten

1. *De Reformatie*, 8 november 1935.
2. *De Reformatie*, 6 juli 1928.
3. Gert J. Peelen, *Spoken over boven. Harry Kuitert – een biografie* (Amsterdam 2016) 53-54.
4. *De Waarheidsvriend*, 17 juni 2010.
5. H. Berkhof, 'Neocalvinistische theologie van Kuiper tot Kuitert', in: K.U. Gäbler e.a. (red.), *Geloof dat te denken geeft. Opstellen aangeboden aan prof. dr. H.M. Kuitert* (Baarn 1989) 46-48.
6. Peelen, *Spoken over boven*, 349.
7. *Idem*, 370.
8. Zie voor het navolgende: Erica van Boven, *Bestsellers in Nederland 1900-2015* (Leuven 2015) en – onder dank ontvangen – informatie verstrekt door de CPNB.

H.M. Kuitert: ‘Een onafwendbare inhaalmanoeuvre’

Inleiding

Mijn originele titel was ‘H.M. Kuitert: een Leids perspectief’. Ik wist nog niet zo precies waar ik het over zou hebben en het leek mij goed te beklemtonen dat mijn bijdrage die van een buitenstaander is. Weliswaar kennen Kuitert en ik elkaar, maar alleen professioneel. Ik heb direct ja gezegd op de uitnodiging voor dit symposium – vanuit mijn waardering voor Kuitert – en realiseerde me pas later toen ik zijn bibliografie (met alleen al 27 boektitels) doorbladerde hoe weinig ik van hem gelezen had. Maar goed, ik ga toch een gooi doen. Daarbij heb ik mijn titel ook enigszins aangepast. Tegenover ‘een VU-theoloog die verder keek’ heb ik enigszins tendentius ‘Kuitert: een onafwendbare inhaalmanoeuvre’ geplaatst. Het is een citaat en ik zal u nog vertellen van welke Leidse theoloog dit afkomstig is. Er speelt hier bij alle waardering een licht Leids superioriteitsgevoel. Dit idee dat Kuitert bezig was achterstanden in te lopen is vermoedelijk één van de oorzaken dat hij in 1978 niet voorgedragen is voor de Leidse leerstoel godsdienstwijsbegeerte en ethiek. De gedoodverfde kandidaat, maar duidelijk minder gekwalificeerde H.J. Adriaanse werd hier uiteindelijk benoemd. De Leidse dogmaticus en voorzitter van de benoemingsadviescommissie Henk Berkhof zou tegen Han Adriaanse gezegd hebben: ‘Als je niet solliciteert, weten we je te vinden en dragen je alsnog voor.’ Het was ook Berkhof die rond 1978 Kuitert kwalificeerde als ‘een onafwendbare inhaalmanoeuvre’.¹

Kuitert vanuit Leids perspectief

Met Kuiterts controversiele studie *Alles is politiek, maar politiek is niet alles. Een theologisch perspectief op geloof en politiek* (1985) was eigenlijk niemand van de systematische theologen uit de faculteit het eens. Berkhof, Herman Heering, Ter Schegget en Adriaanse waren niet af te brengen van het idee dat het geloof ook politieke consequenties dient te hebben. Alleen de wat conservatieve theoloog en patristicus Eginhard Meijering had een duidelijke sympathie voor Kuiterts standpunt. Het Leidse perspectief bestaat dus eigenlijk niet.

In mijn herinnering was er sprake van een grote mate van waardering

voor het ‘intellectuele niveau’ van Kuitert. Hier werd geargumenteed, en niet slechts geponeerd, of nog erger getuigd van eigen overtuigingen. Met name in mijn eigen vakgroep Godsdienstwijsbegeerte en Ethiek werd dit hogelijk gewaardeerd. Wij hadden het idee dat hier aan de VU op een bepaalde manier een geestverwant sprak en prefereerden Kuiterts stijl van denken boven de cryptotheologie die de Utrechtse godsdienstwijsgeren praktiseerden. Het Utrechtse onderzoek onder leiding van Vincent Brümmer naar de eigenschappen van God beschouwden we eerder als een vorm van dogmatiek of systematische theologie en niet als een vorm van godsdienstwijsbegeerte. De Utrechtenaren zagen hier zelf ook weinig verschil. Kuitert had bovendien een wetenschapstheoretische aanpak die spoorde met ons Leidse onderzoekprogramma naar de wetenschappelijkheid van de theologie. Hij verschool zich niet achter ontoetsbare openbaringsclaims, maar argumenteerde op grond van algemeen inzichtelijke uitgangspunten. Onze uitkomsten mochten dan verschillen (wij geloofden niet dat Kuiterts zoekontwerp in algemene zin toetsbaar zou zijn), maar we streden met dezelfde wapens. Dit betreft dan vooral de publicaties *Wat heet geloven? Structuur en herkomst van de christelijke geloofsuitspraken* (1977) en *Filosofie van de theologie* (1988).

De recensies over en weer werden gekenmerkt door een toon van waardering. Natuurlijk werd Kuiterts helderheid geroemd (al waren we nooit te beroerd om nog op een enkele tegenstrijdigheid te wijzen), maar ook zijn ‘fijne onderscheidingen’. Het is opvallend hoe subtiel hij vaak te werk gaat. Dat is misschien moeilijk te begrijpen voor degenen die hem als de grote afbreker zien, maar wij Leidenaren zien vooral ‘de niet aflattende moeite en zorg en energie die Kuitert erin gestoken heeft om het christelijk geloof tot in al zijn uithoeken te doorlichten’.² Het pad dat hij tijdens zijn leven heeft afgelegd mag dan enorm zijn, ‘zodat het begin- en eindpunt ervan mijlen ver van elkaar verwijderd zijn’, maar hemelsbreed gezien liggen deze punten ‘toch vrij dicht bij elkaar’.³ *Plus ça change plus c’est la même chose*. Dit zijn de woorden van Adriaanse en die zijn niet helemaal waar. De ontdekking dat er geen realiteit onder het geloven zit dan het geloven zelf impliceert hoe dan ook een gevoel van verlies om dat wat verloren is gegaan, zoals het geloof in het hiernamaals, waarvoor Kuitert in vroeger dagen nog een hartstochtelijk pleidooi had gevoerd. ‘Waarom zou het een schande zijn om in een vereffening te geloven die voor eeuwig geldt en waarom zou het meer passend zijn om te geloven in de eeuwige voorsprong van de beul op zijn slachtoffer?’⁴ U zult misschien opmerken dat deze zin toch eerder de vorm van een getuigenis dan van een argumentatie heeft. In die zin was het misschien te voorzien dat Kuitert deze – volgens Meijering cruciale christelijke overtuiging van een leven na de dood – later heeft moeten laten vallen.

De betekenis van Kuitert

In *Trouw* van 11 oktober 2011 werd onder de kop ‘Harry Kuitert is echt

passé' gerapporteerd dat jonge theologen Kuitert niet meer spannend en vernieuwend vinden. 'Die afrekenetheologie, dat hoeven wij niet meer'.⁵ Dat lijkt mij te gemakkelijk. Er mag een element van waarheid in deze wijsneuzerige kritiek zitten, maar zij doet geen recht aan de betekenis van Kuitert. Ook al worden zijn boeken niet meer herdrukt, dat wil niet zeggen dat zijn gedachtengoed of de lange denkweg die hij heeft afgelegd niet meer relevant zijn. Voor een deel is mijn eerste reactie natuurlijk ook bepaald door mijn eigen intellectuele ontwikkeling en de betekenis die Kuitert voor ons als Leidse studenten in de jaren zeventig en tachtig gehad heeft. Het gevaar is uiteraard dat Kuiterts voortdurende kritische reflectie een minder lang leven is beschoren dan meer opbouwend werk. Dat met andere woorden het werk van Schillebeeckx en Berkhof een langere houdbaarheidsdatum heeft. Misschien is dat zo, maar we hebben nu in ieder geval een biografie, en als er één ding uit blijkt is het de grote maatschappelijke betekenis van Kuitert in de tweede helft van de twintigste eeuw. Niet alleen op theologisch, maar zeker ook op ethisch gebied.

Kuitert had met zijn sprekende kop een machtige media-uitstraling. Hij was goed voor sterke quotes. Over de kerk: 'moet ik daar mijn kinderen aan wagen?'⁶ Over universitaire vergaderingen: 'als je niet meedoet verkopen ze je stoel onder je kont vandaan'.⁷ Zijn stijl is niet geslepen, maar eerder robuust. Hij wist hoe je een lezer moest pakken, en achter zijn soms bedrieglijk simpele argumentatie schuilt een sterke denker. Iemand die niet blijft steken binnen de gebruikelijke esoterie van veel theologen, maar de plausibiliteit van de christelijke geloofsvoorstellingen onderzoekt en toetst aan de hand van algemeen redelijke overwegingen. Hierop is hij door vakgenoten veelvuldig aangevallen: dit zou een doodlopende weg zijn, omdat de christelijke openbaring alleen van zich uit verstaanbaar te maken is. Het christendom zou vooral een taalspel naast andere taalspelen zijn – dat mag zo zijn, maar dat is voor Kuitert niet voldoende. Het christelijke zoekontwerp draagt een element van toetsbaarheid in zich.

Geloven is geen slikken of stikken. En dit is precies waarom Kuitert zo belangrijk is. Natuurlijk doet religie een appèl op mensen – door teksten, rituelen en muziek. Al heeft Kuitert dan mijns inziens ongelijk als hij stelt dat de mens 'ongeneeslijk religieus' is, toch bestaan er veel mensen met een sensibiliteit voor het transcendente – een sensibiliteit die zeer goed door godsdienstige tradities gevoed kan worden. Dat is niet per se een gereflecteerde religiositeit – althans niet in sterke mate. Aan de andere kant: als je een uiterst pretentieuze geloofssysteem zoals het christendom hebt, dan zul je dat als wetenschappelijk theoloog moeten uitleggen. Getuigen alleen is niet genoeg. Verantwoording is dus cruciaal. Dat te doen en daar je levenswerk van te maken is geen geringe opgave. Daar kan Kuitert van mee praten. De kerkelijke officials houden niet van dwarsliggers. In de nieuw gevormde Protestantse Kerk in Nederland lijkt een soort van nieuwe, parmantige orthodoxie de boventoon te vormen. Een orthodoxie – of

wat daar voor doorgaat – die het heel goed met zichzelf getroffen heeft. Kritisch zelfbewustzijn lijkt daar bepaald geen deugd. De vraag die kritische ouders zich vandaag de dag weer moet stellen is: ‘moet ik mijn kinderen aan zo’n kerk blootstellen?’ In die zin is een denken à la Kuitert zeker niet passé – of pessimistischer gedacht: zou dat niet moeten zijn.

Noten

1. Gert J. Peelen, *Spoken over boven. Harry Kuitert – Een biografie* (Amsterdam 2016) 297.
2. Adriaanse in: Martien Brinkman en Henk Vijver (red.), *Harry Kuitert: zijn God; schrijvers, theologen en filosofen over de God van Kuitert* (Kampen 2004) 22.
3. *Idem*, 16.
4. H.M. Kuitert, *Alles is politiek maar politiek is niet alles. Een theologisch perspectief op geloof en politiek* (Baarn 1985) 217.
5. Peelen, *Spoken over boven*, 394.
6. Peelen, *Spoken over boven*, 273.
7. Hans van Gerven en Mary Michon, *Vrijheid van dwang. Een portret van H.M. Kuitert* (Baarn 1989) 153.

Het hellend vlak: voor ons was Kuitert de duivel

Vaderen, vergeef het deze opstandige jongeling, want hij weet niet wat hij doet. ‘Vaderen’, want er was me verteld dat het publiek hier niet al te jong zou zijn – daar kom ik later nog op terug. ‘Jongeling die niet weet wat hij doet’, want... een theoloog van mijn leeftijd kan zijn studie vrolijk doorlopen zonder een letter van Harry Kuitert te lezen. Aan veel universiteiten zelfs zonder een letter óver Harry Kuitert te lezen.

Toen ik de uitnodiging kreeg om hier voor u te komen staan, was ik dan ook zalig onwetend – en zo sta ik hier misschien wel als minst geïnformeerde spreker ooit op een podium van de Vrije Universiteit. Ach, in een maand dat ze Mark Rutte op een kansel laten moet ook dit kunnen.

Waarom heb ik dan toch ja gezegd tegen die uitnodiging? Allereerst: omdat er toch een theoloog van mijn leeftijd moet staan hier vandaag. Ik schat u in als een doelgroep die het dagblad *Trouw* leest, en dan weet u nog wel die kop boven een artikel in 2011: ‘Harry Kuitert is echt passé’. Daar werd een groep jonge theologen geïnterviewd over onze held van vandaag, en die haalden eigenlijk allemaal een beetje laatzinnig hun schouders op.¹ Iemand van mijn generatie moest hier toch staan en ik zei ja, ook omdat het me zou dwingen om dan eindelijk eens wat boeken van die man te gaan lezen. Hoe dat is bevallen, dat gaat u straks horen.

Waarom heb ik dan toch ja gezegd tegen vandaag? Reden twee: omdat ik geheel in Kuiterts denkrant meen dat je Harry Kuitert niet hoeft te hebben gelezen om Harry Kuitert te kennen. De historische Kuitert verdwijnt naar de achtergrond; het begrip Kuitert in ons collectieve geheugen is nog steeds springlevend. Volgens Kuitert is ons begrip van God, ons spreken van God belangrijker dan de eventuele feitelijkheid van een bestaand wezen dat God heet. Volgens mij is ons begrip van Kuitert, de manier waarop we nog altijd allemaal over Kuitert spreken, belangrijker dan de historische Kuitert of de exacte inhoud van zijn boeken.

Dit is mijn vroegste kennismaking met Harry Kuitert: de handen die het doopwater over mijn babyhoofdje lieten lopen. Jawel, de dominee uit mijn jeugd was fan van Kuitert, had les van hem gehad. Mijn ouders hebben die kerk verlaten, en ik met hen mee. Ik was twaalf. We verlieten een vrijzinnige PKN voor de charismatische wereld.

Deze maand vroeg ik het mijn ouders. Wat gaat er door je heen als je de naam Harry Kuitert hoort? Ze snuiven. Die verloochende Jezus, zeggen ze. En het verhaal gaat dat je als student van Kuitert gelovig de klas in kwam en ongelovig het gebouw verliet. Twee dingen vallen op. Ten eerste: ze weten gelijk over wie ik het heb; en ten tweede: de reputatie is niet best.

Mijn tweede kennismaking met Harry Kuitert was op een Nederlands Gereformeerd Seminarie. Daar heb ik mijn kandidaats gehaald. Ik had een dominee als schoonvader, een dominee die fan was van Karl Barth. Beetje de anti-Kuitert. Of andersom.

Op dat seminarie had elke docent zijn Kuitert wel gelezen, als theologiestudent of als dominee. Elke docent had het gelezen – en gaf het niet door aan de studenten. Was niet nodig en bovendien was het kwalijk. Het grappig was dan dit: elke Nederlands-Gereformeerde docent op mijn domineesopleiding kon precies het punt aanwijzen waar hij was afgehaakt. Zo van: ja, tot aan *Het algemeen betwijfeld christelijk geloof* is het allemaal heel goed te lezen, maar daarna is hij het helemaal kwijt.

Het hellende vlak: met elk boek van Kuitert verliest God een stukje van zijn transcendentie en aan het eind is er voor Kuitert helemaal geen bestaande God meer over.

En ergens op dat hellende vlak kon je dan nog prima balanceren, maar daarna haakte je af.

Mijn derde kennismaking met Kuitert was dus dit najaar, toen ik hiervoor was uitgenodigd en mezelf een spoedcursus Kuitert cadeau moest doen. Ik leende eerst een boek van mijn beste vriend: *Kennismaken met Kuitert*. 'Ik had het boek in dit en dat jaar op vakantie mee', zei die vriend, 'maar ik moest het opzij leggen, want ik was er niet klaar voor. Om zoveel op te geven.' Die vriend voelde het hellende vlak van die duivelse Kuitert en hij wist: nog één stapje en ik moet mijn hele godsgeloof herzien. Wat natuurlijk onvermijdelijk is gebeurd, maar hij had de tijd nodig.

Goed, in de tussentijd heb ik de afgelopen weken expres wat Kuitertboeken laten slingeren op verjaardagen en dergelijke, om de reacties te peilen. De teneur is overal hetzelfde:

1. Direct herkenning. Wie je ook spreekt in het kerkelijke wereldje, de naam Kuitert is bekender dan die van Barth, van Miskotte, van Bultmann, van Schleiermacher.
2. Een beetje minachtend. Over de achterhaaldheid of zelfs de wetenschappelijke onkunde van Kuitert.
3. Het kernwoord: ongelooft. Kuitert is de anti-Messias, de duivel die je het laatste zetje richting atheïsme geeft. Vergenoegd lachend.

Ik kan u vertellen: hoe meer ik ging lezen, hoe beter ik de bekendheid

van Kuitert begreep en hoe minder ik begreep dat zijn reputatie zoveel negatieve bijklank heeft. Want de man kan schrijven, hè.

Ik begon bij een boek dat hij in zijn tachtiger jaren heeft gepubliceerd. En wat kan deze Harry Kuitert je als lezer goed aan de hand meenemen. Ik ben altijd meer een exegeet dan een systematisch theoloog geweest – eerlijk gezegd vind ik dogmatiek een belachelijk irrelevant vak – maar ineens zat ik daar in de trein met ingehouden adem de bladzijden om te slaan. Kuitert, een tachtiger, had me nieuwsgierig gemaakt, ik kon niet wachten hoe het verder ging. Hoe wat verder ging? Hoe Schleiermacher en Barth omgingen met de Verlichting en Immanuel Kant. Mijn hemel, Kant, de meest saaie van alle grote denkers, en Harry Kuitert maakt er nog een spannend verhaal van.

Laten we dat nu alvast als mijn hoofdconclusie noteren. Harry Kuitert is een rockster. De rockster van de theologie. Er is vorige eeuw misschien wel niemand voor hem geweest, en ik weet heel zeker dat er niemand na hem is gekomen, die de Nederlandse lezer op zo'n toegankelijke manier met de toch vrij gortdroge theologische discussies vertrouwd heeft weten te maken. Iedereen die lacht dat Kuitert passé is mag dat proberen na te doen. Zeg niet meer dat hij achterhaald is voordat je zelf hebt geprobeerd om een boek over Karl Barth en de scholastiek te verkopen in het Nederland van 2016.

Harry Kuitert is een rockster. Iedereen die lacht dat Kuitert passé is moet goed beseffen dat het lachen zelf al twee dingen bewijst:

1. Je ként Kuitert, en hoeveel andere hoogleraren theologie kun je bij name noemen?
2. Kuitert roept nog steeds emotie op.

Harry Kuitert is een rockster. En wat een goede rockster doet is het volgende: die gooit heilige huisjes omver, shockeert. En helpt daarmee als rolmodel een volgende generatie de wereld in. Een generatie die dacht: mijn God, eindelijk iemand die dit zegt, mijn God, eindelijk iemand die dit durft, eindelijk iemand die voelt wat ik voel en er woorden en beelden aan kan geven.

Dat is wat Kuitert heeft gedaan voor een hele generatie orthodoxe gelovigen die ergens aan hun water voelden: ik weet het allemaal niet meer zo met dat Godsbestaan. Met dat spreken van boven. Ik weet het allemaal niet meer zo. Kuitert hielp hen de tijd door. Misschien de kerk uit, misschien de orthodoxe kerk uit en de vrijzinnigheid in, misschien een fase door waarna ze toch weer als confessioneel ouderling eindigden.

Ik heb trouwens het idee dat dat laatste een beetje met de VU is gebeurd, dat ze hier eerst een vrijzinnige fase doormaakten, mede dankzij Kuitert – maar goed, vrijzinnigheid heeft geen kinderen – en dus nu toch maar weer als confessionele ouderling zijn geëindigd. Met eerst Van de Beek, die toch liever bij Barth dan bij Kuitert zou staan, en nu zelfs

Van den Brink en Van der Kooij, gereformeerde mannen die een nieuwe Dogmatiek uitbrengen alsof Kuitert nooit is langsgeslagen – maar dat terzijde.

De VU zelf laat al zien dat Kuiterts theologische wens – het loskoppelen van kerk en theologie – een ijdele wens is. Die twee zullen elkaar altijd in een houdgreep houden. Alleen al omdat de kerk het geld heeft (waarom zou de VU tegenwoordig anders al die Hersteld Hervormden en Gereformeerde Bonders en allerlei andere reformatische studenten hierheen willen trekken: geld, geld) en wie betaalt, bepaalt – anders bloedt de theologie dood.

Maar dieper nog: theologie is helemaal niet sexy zonder kerk. Die eeuwige spanning tussen: is dit nou een wetenschap of is het luchtftietserij, zijn we de kerk aan het dienen of de academie, bestuderen we God of bestuderen we mens – die eeuwige spanning die Kuitert blootlegt en probeert op te lossen door van theologie een puur menselijke studie te maken – die eeuwige spanning moet in ons vakgebied blijven.

Niet omdat ik het filosofisch kan verantwoorden, maar omdat alleen die paradox de theologie het mooiste vakgebied maakt dat ik ken, de vreemdste eend in de bijt van de academie, de glorieuze haat-liefde verhouding met de gewone gelovigen in de kerk, de absurd interessante mix tussen gortdroge taalkundige en historische wetenschappen, sociale wetenschappen en psychologie en de pure kunst van liturgie, ritueel en taalspel. Ik houd van de theologie als antiwetenschappelijke wetenschap, als antikerkelijke manifestatie van de kerk, als godsmoordende godsdienst. Ik houd zo van de theologie, juist in de paradox die Kuitert dwars doormidden wil hakken – daar gaan Kuitert en ik uiteen.

Maar Kuitert was een rockster. Mijn God, laat mij op mijn zestigste nog zo pakkend schrijven als hij op zijn tachtigste. Mijn God, geef ons meer theologen die zo toegankelijk zijn, zo'n begrip worden, zo uitgroeien tot een legende.

Kuitert is nu overal. Zijn denkrant, zijn twijfel, zijn weigering om God als object op de tafel van ons dogmatisch denken te leggen, zijn nadruk op de menselijke ervaring, de menselijke kant van het spreken over boven, het is inmiddels gesneden koek. Doorgesijpeld tot in de kerkbanken en de leerstoelen.

Kuitert was een verlosser. Hij voelde wat er speelde, en meer dan een wetenschapper was hij een pastor voor hen die bij de dominee niet terecht konden, meer dan de kerk of de academie voelde hij de tijdgeest aan en hielp hij de theologie erdoor, hielp hij de kerkmensen erdoor – of eruit, en ook dat kan verlossing heten. Een verlosser moet soms ook afbreken, zoals Johannes de Doper graag riep dat de bijl al aan de wortel van de boom stond.

Misschien is het hellend vlak onvermijdelijk. In dat geval kan ik me niemand beter dan Harry Kuitert wensen om me van dat hellende vlak te

laten roetsjen. En blijf ik hopen dat de glijbaan eindigt in een soort schans die ons na de neergang in alle richtingen, in alle kleuren, in alle vormen terug de hemel in laat vliegen.

Noot

1. Gerrit-Jan KleinJan, 'Harry Kuitert is echt passé', *Trouw*, 11 oktober 2011, 6.

Wie zegt dat al het spreken van beneden komt? – Over inspiratie als godsgeschenk

Het is een verhaal dat het goed doet in literatuur en films en vele varianten kent. Het verhaal van een man die op reis gaat, vol verheugen, er is lang van zo'n buitenkansje gedroomd – maar naarmate de dag van vertrek dichterbij komt, lijkt het wonderlijke waarschuwingen te regenen. Alsof het noodlot wil laten weten: 'Het kan allemaal nog veel erger worden, misschien doe je er toch beter aan om de reis te annuleren.' De reiziger probeert zo goed en zo kwaad als dat kan deze tegenstrevende stem in zijn gemoed te negeren, en deze niet te verstaan als stem van zijn intuïtie, of van God, een engel. Weldenkend en realistisch als hij is, kan hij zijn bijgeloof bijtijds ontmantelen en in één moeite door van een verklaring voorzien. Hij vermoedt dat het zijn innerlijke midlife-onrust is, die maakt dat hij onbewust obstakels voor zichzelf creëert, in de vorm van waarschuwendende tekens. Een deel van hem meent klaarblijkelijk dat hij straf verdient als hij zichzelf de vrijheid van een reis toestaat, en daarmee vrijheid van plicht en gezin, en vrijheid om na te denken over de invulling van een nieuw leven. Hij heeft het dóór. Hij zal zijn eigen magisch denken er wel onder krijgen.

In de nacht voor zijn vertrek heeft de man een droom die prachtig begint: op de luchthaven loopt hij een oude schoolvriend tegen het lijf, die jaren eerder naar Azië is geëmigreerd. In het tweede deel van zijn droom stort het vliegtuig neer. Een nachtmerrie van de ergste soort. Toch probeert hij bij het afscheid van thuis niets van zijn angsten te laten doorschemeren. De schrik zit er pas echt goed in, als hij op het vliegveld inderdaad die oude vriend ontmoet: 'Dan is het hiermee dus honderd procent duidelijk dat ik straks omkom bij een vliegtuigcrash.' Die inderdaad plaatsvindt. Maar dat verneemt de man pas achteraf. Slechts vier passagiers hebben het er levend en gezond van afgebracht, onder wie dus 'onze' man. Ook zonder bijna-dood-ervaring: de man kan niet anders dan in alle gebeurtenissen een bewijs zien voor het bestaan van een genadige Hogere Macht. Kennelijk had God nog een belangrijke bedoeling met zijn leven, zijn talenten, zijn dromen. En een wonderteken als dit kun je uiteraard maar beter niet negeren of doodverklaren. Toch?

Het is het vaste patroon, niet alleen van Hollywoodkaskrakers, maar van

honderden mythes, legenden en religieuze verhalen. Zondige, worstelende, de tekens negerende *loser* wordt uitverkorene, wordt held. Er is voor de zegeningen een forse prijs betaald, en het nieuwe leven hierna gaat in uiterlijke zin misschien nog minder over rozen dan ervoor, maar heeft wel een zin, een bestemming gekregen. Wat zulke geschiedenissen bewijzen, is niet zozeer dat er een God bestaat, maar dat veel mensen er ten diepste een door-en-door egocentrisch wereldbeeld op nahouden. Aangezien er in een dergelijk relaas niet eenmaal de vraag opklinkt: 'En die andere mensen, die andere levens dan? Waren die voor God minder belangrijk dan het mijne?' Zelfs als de bekeerling, de omkeerling, na de wonderbaarlijk te boven gekomen crisis besluit om zich dag en nacht in te zetten voor hulpbehoevenden, dan nog blijft het curieus dat God hem hiertoe oproept door hem eerst tot vrijwel de enige overlevende te maken van een tragisch vliegtuigongeluk.

Maar dit puin-van-vlees-en-bloed moet zo snel mogelijk onder het kleed worden geveegd, om het wonderverhaal mooi en sacraal te houden, geladen met overtuigende betekenis. Wie er kritisch op doorvraagt heet ofwel een spelbreker, ofwel een al te nuchtere, verbeeldingsloze ziel, een nihilist voor wie alles in het leven toeval is en willekeur – 'En daar heb je je maar bij neer te leggen.'

Taal van beneden

Ik herinner me gesprekken uit mijn adolescentie, tussen mijn ouders en hun kennissen, waarin alleen al het noemen van de náám Kuitert voor grote beroering zorgde. Was hij voor sommigen een grote bevrijder, voor anderen was hij een ketter, die het toch al wegwijnende zintuig voor het goddelijke nog eens drastisch terugsnoeide: de theoloog die mensen tot aan het ravijn van het rationalisme voerde, van het onttoverende Verlichtingsdenken, maar te laf was om ze het laatste zetje richting atheïsme te geven. Hoefde ook niet. Wie toch al wankelde op z'n benen viel er vanzelf wel in. En zo kon Kuitert zelf handig van twee walletjes blijven eten: theoloog blijven, gloedvol én argwanend schrijven over godsdienst en christendom, zonder zelf uit de kast te hoeven komen als gefrustreerde gelovige die eigenlijk liever zonder leefde.

Bij mijn weten hebben mijn ouders nooit een boek van Kuitert gelezen: ze wisten ongezien al dat hij meer kwaad dan goed deed, al was zijn openlijk beleden ruimte voor twijfel natuurlijk uiterst sympathiek. Maar het was fijn geweest als die twijfel zou voeren tot een verruimde spiritualiteit, zoals mijn ouders die hadden gevonden in bijvoorbeeld de holistische New Age-beweging, én in de oecumenische, horizontale maar poëtische liturgische vernieuwing van Huub Oosterhuis, in plaats van tot een (in hun ogen) steeds kariger, krappere plek om op te staan...

Het kwam niet bij ze op dat Kuitert deed wat hij deed uit niets anders dan een diepe, eerbiedige liefde voor een onbekende God die steeds maar weer door mensen voor hun karretje werd gespannen, als betrof het het

eerste het beste lastdier. Terwijl priester-dichter Oosterhuis God ging aanspreken met je en jij en jou, zonder toestemming te vragen, en in artikelen en lezingen zonder gêne kon beweren: 'We hebben in de ekklesia afgesproken dat we onder God verstaan...', ging de ontvankelijke en precieze poëzieliefhebber Kuitert een bijna tegengestelde weg: hij hield dit soort afspraken tegen het licht, de oeroude en de nieuwe, en vroeg zich hardop en in gemoede af hoe geldig ze waren en of er wel zomaar mee viel in te stemmen. Of het nu een van hogehand, met harde of zachte hand afgedwongen 'we' betrof of een democratisch, in vrijheid gekozen 'we': geen enkel 'we' zou ooit kunnen afspreken wie er onder de naam God zou worden verstaan. Punt uit.

God is geen afspraak. Het is niet aan mensen om het bestaan van God te bewijzen dan wel te weerleggen, maar het is al helemaal niet aan groepen of uitverkoren individuen om het bestaan van God te legitimeren: als wij bestaan, als ik besta, als deze heilsgeschiedenis ons deelachtig is geworden, *dán* bestaat God ook – en wel op die-en-die manier.

Dat is spreken over boven in de taal van beneden. Sterker, het is met de taal van beneden een welomschreven boven creëren waar sommigen makkelijk, en anderen totaal geen toegang toe hebben, bijvoorbeeld als ze weigeren deel uit te maken van een langlopende serie 'we'-verhalen, hetzij als held of, wat voor de hand liggender is, als onder het kleed te vegen decorstuk dat kan bloeden.

Bij de fictieve vliegtuigramp die ik u zojuist schetste, kwam ook een 22-jarige vrouw om die niet alleen over een grandioos muzikaal talent beschikte en alles in zich had om topvioliste te worden, nee, ze had ook al een paar composities geschreven die in kringen van kenners zeldzaam wonderschoon werden genoemd. Onorthodox, briljant, geniaal, subliem. Deze kring had besloten het nog even geheim te houden, bevreesd als men was voor snelle media-aandacht. Juist om het talent te kunnen laten rijpen, moest men het afschermen. Pas een jaar na het ongeluk begint het nieuws naar buiten te sijpelen dat één van de slachtoffers een nieuwe Mozart en Beethoven in één had kunnen zijn. Wereldwijd ontstaat een diepe treurnis om het zo wreed in de knop gebroken talent en om alle muziek die nu nooit meer geschreven zal worden.

Ook hier ligt de verleiding op de loer om van de tragische dood een verhaal te maken, dat ofwel moet bewijzen dat God niet bestaat, of dat Gods wegen ondoorgrondelijk en zelfs wreed kunnen zijn, of dat kan culmineren in de vaststelling: 'Maar dat is juist zo mooi aan onze God: dat je Hem ook mag vervloeken als dat nodig is.'

Het ultieme bewijs dat alle spreken over boven inderdaad van beneden komt. 'We doen er maar een slag naar, en uiteindelijk kunnen we toch niets zinnigs over God of het goddelijke zeggen.'

Maar iets vaststellen betekent nog niet: er schamper en onverschillig in berusten. Alleen wie Kuitert kent van horen zeggen, kan denken dat hij

het religieuze louter opvat als een ongeneeslijke verslaving van mensen: zelfs als ze weten dat ze niet logisch nadenken, nemen ze toch weer een trekje, slokje of shot van een verhaal waarin alles klopt en waarin ze zich kunnen verzoenen met dat wat anders onbegrijpelijk en verbijsterend blijft. Welk verhalenweefsel je ook kiest, het blijft een door mensen verzonnen en omarmd verhaal. Boven is een uitvinding van beneden. Géén boven evenzeer.

Toch is dat allerminst wat Kuitert beweert. Hooguit plaats je hem daarmee in een veilig hokje, in weer een nieuw verhaal, en daarmee maak je zijn vragen meteen onschadelijk. ‘Ze zeggen meer over hemzelf, dan over mij en mijn geloof of ongeloof.’ De schijnbare relativist gerelativeerd. Dan hoeft je er ook niet meer mee aan de slag.

Een oorlog

Sinds 15 maart 2012 ben ik verbonden aan Het Syrische Comité in Nederland. U begrijpt dat ik in die tijd veel met Syriërs heb meegemaakt, en dat er vriendschappen zijn ontstaan. Tussen oudkomers die al gevlucht waren voor het regime van de vader van Assad, en tussen nieuwkomers en mij. Natuurlijk is de verbinding tot stand gekomen door de oorlog, en door een gezamenlijke wens om de idealen waarmee de vreedzame revolutie begon warm te houden, te koesteren, te verzorgen en waar nodig en eventueel hardhandig bij te snoeien. Maar er zijn een paar vriendschappen bij waarin de situatie in Syrië allang niet meer het hoofdbestanddeel vormt. Waarin ook heel andere roerselen worden gedeeld, en het samenzijn alleen al aangenaam is. In enkele gevallen lijkt het te gaan om een diepe herkenning: alsof je elkaar al jaren hebt gezocht, een vermoeden had van elkaars bestaan, en nu is daar zo’n onverklaarbaar gevoel van thuiskomen in een hartsvriendschap. Overigens gebeurt dit ook regelmatig tussen Syriërs onderling, die elkaar pas hier in Nederland leren kennen.

Je kunt dit als een wonder, een godsgeschenk beleven. In alle innigheid, intimiteit en vaak dwars door religies heen: een diep beleefde dankbaarheid, een gevoel van voorbestemming en geleid-zijn-tot-hier-toe.

Door wie? Feitelijk gezien is er maar één iemand aan wie deze bijzondere ontmoetingen te danken zijn, en dat is Bashar al Assad. Als zijn vader geen wrede dictator was geweest, als hij geen oorlog tegen zijn eigen burgers was begonnen, was vluchten niet nodig geweest – en soms verzuchten mijn vrienden en ik wel eens: ‘En dan hadden we elkaar waarschijnlijk nooit leren kennen.’

We lachen er wel eens om tijdens een mooi gesprek: ‘Assad moest eens weten hoe wij hier nu bijeen zitten. Dat heeft hij toch maar mooi mogelijk gemaakt.’ Hoewel dit in objectieve zin dus waar is, kan de dankbaarheid natuurlijk niet oprecht zijn. Ze zou een miskenning van alle wredeheden en puinhopen zijn en verraad betekenen aan alle slachtoffers, alle nabestaanden, alle verdronken vluchtelingen en alle zwaar getraumatiseerde

overlevenden, onder wie deze vrienden zelf. Zo is daar dus de paradox: ja, de vriendschap is een geschenk waar we heel dankbaar voor zijn, en nee, de aanwijsbare 'schenker' van deze vriendschap weigeren we te bedanken – sterker, we zullen hem blijven aanklagen voor zijn wandaden. En als we God bedanken voor onze vriendschap, dan bedanken we hem uiteraard *niet* voor Bashar al Assad en diens regime.

Integendeel. We bidden liever voor vrede en voor de doden, zo die nog ergens zijn. En daarnaast houden we onze ogen open voor de oorlog daar, voor de doorwerkingen hier: want evenveel jarenlange vriendschappen versplinteren door de trauma's, er gaan huwelijken kapot, mensen worden ziek, of raken gefrustreerd, achterdochtig, en soms brengen de verwondingen het minst fraaie in hen naar boven. Er zijn concrete ervaringen van mensen, die zouden kunnen bewijzen dat God bestaat en deze wereld nog steeds niet heeft losgelaten, en er zijn minstens zoveel ervaringen die voor eens en voor altijd 'bewijzen' dat God hooguit een menselijke uitvinding is, die bovendien is gecreëerd om moord en doodslag te rechtvaardigen. Duidelijk is in ieder geval wél dat hij niet ingrijpt, en dat hij zelfs degenen die zich Gods ware volgelingen wanen geen speciale steun verschaft.

Een oorlog bewijst één ding: dat de verhalen van beneden over 'boven' stuk voor stuk ontoereikend zijn. Dat het dankgebed, de smeekbede, de aanklacht en de vraag om kracht en vrede voor zichzelf en anderen stukslaan op een grote innerlijke stilte. Welk soort gebed krijgt de voorrang? Wil God eerst bedankt worden en dan pas overvraagd worden als opperrechter, als krachtschenker, als trooster? Voor wie moet er gebeden worden? Voor de eigen familieleden en stadgenoten eerst, en dan pas voor alle andere Syriërs? Voor de eigen geloofsgenoten eerst, en dan pas voor...

Ja, er wordt gebeden – de oude, bekende gebeden, maar het persoonlijke gebed is, voor zover ik het kan waarnemen, in hoofdzaak een zwijgend verwijlen bij een land waar men meer en meer mee verbonden blijft, hoe paradoxaal ook dát weer klinkt. Heimwee en angstige bezorgdheid en nostalgie en de vurige hoop op terugkeer draaien een navelstreng in één, die zich laat voelen als knoop in de keel, de maag, het hart, en die soms de handen bijeenbindt. Zelfs de klacht: 'Kijk mij eens onmachtig zijn', lijkt niet aan de orde: 'Als er al een God is, dan zou het Hem nu niet om mij moeten gaan. Ik red me wel. Laat hem niet hier bij mij zijn, maar daar. Maar dáár. En niet alleen nu ik dit bid, maar vannacht ook, en morgen, en gisteren, en vorige week.'

Het is misschien een bidden te noemen waarin de bidder zijn ego opgeeft; dat scheelt weer een mond die gevoed moet worden, een hart dat geheeld moet worden, tranen die gedroogd moet worden. 'Niet ik, maar de anderen hebben God nodig, en alleen Hij kan weten hoe.'

‘Het komt goed’

Het is precies middenin dit verwarde gestamel, dat iemand soms zomaar hardop tegen anderen kan zeggen: *Het komt goed*.

Natuurlijk, je kunt het als een dooddoener beluisteren, en soms is het dat ook. De broodnodige illusie, de valse hoop, de bezwering van eigen vertwijfeling. Het kan klinken als een ingehouden snik, als een bars bevel, als een cynische grap, als een *prophecy* die je, als je hem maar vaak genoeg herhaalt, met zoveel mogelijk vrienden, misschien wel *selffulfilling* wordt. Het kan klinken als een toezegging, als een huwelijksbelofte, als een afspraak zoals je die met de loodgieter of de timmerman maakt, na de ontdekking van een defect in je huis: ‘We gaan dit klusje praktisch aanpakken, morgen om tien uur sta ik voor uw deur, het komt goed.’

Maar een enkele keer klinken de woorden ‘Het komt goed’ alsof ze door iemand heen gesproken worden. Alsof het de begin- en de slotregels zijn van een lied dat spontaan in hem opwelt. Alsof hij is aangeraakt door vuur, en de stem de kracht heeft van een vlam die nooit meer zal doven. Alsof iemand ademt voor twee, voor drie – alsof hij de inspiratie inademt als frisse, serene, schone berglucht en anderen met deze drie woorden opwekt.

Het komt goed. Niet als een prognose, een hypothese, een mening, de uitkomst van gedegen onderzoek en ervaringen. Het is alsof boven spreekt, bij monde van zomaar iemand beneden. Ik geloof niet dat het God is die hier spreekt, en ik geloof ook niet dat het *niet* God is die hier spreekt en dat er alleen maar een mens aan het woord is. Ik geloof dat er vriendschap aan het woord is. Liefde. Ik geloof dat de woorden ‘Het komt goed’ niet van deze wereld zijn. Niet van een door God gedragen wereld, en niet van een door God verlaten wereld. De woorden zelf zijn geest, zijn God, zijn poëzie – die naar niets concreets in deze wereld verwijzen. Wat er met ‘het’ bedoeld wordt, weet niemand. Wanneer het goed komt en hoe dat goede eruit zal zien – weet niemand. Maar de woorden klinken als een bevestiging waarmee je wel moet instemmen.

‘Ook al maak ik het zelf niet meer mee, het komt goed.’

Het zijn woorden die kunnen genezen, of althans de littekens kunnen verzachten. Het zijn woorden die de innerlijke tranenstroom voor even dempen. Het zijn woorden waardoor mensen elkaar kunnen aankijken, recht in het gezicht. Waardoor ze elkaar bij de schouders vastpakken, omhelzen, kussen of een stevige handdruk geven, om voor even vrienden voor het leven te worden, dwars door alles wat hen scheidt of probeert te scheiden. Het zijn dansbare woorden, het zijn woorden van verzet en van overgave in één. Het zijn woorden waarin bidden, klagen, smeken, danken, wanhopen en vervloeken samenvloeien in een oningevuld visioen dat geen enkele godsdienst als het hare kan opeisen. En dat het goed komt betekent: zonder uitzondering. Er zijn geen uitverkorenen, of iedereen is evenveel uitverkoren. Zoals iedereen evenveel verliezer is, is het niet van huis en haard, dan wel van mededogen en menselijkheid.

Soms, wanneer een Syrische kennis of vriend of vriendin ‘Het komt goed’ zegt, denk ik even aan den lijve te voelen, te weten, wat onbaatzuchtige, onvoorwaardelijke liefde is. Met aanzien des persoons. Boven spreekt zich uit in beneden, nee, boven is beneden en kan dat blijven worden. Verbeelding en scheppingskracht worden één, vriendschap en moed worden één, doden en levenden worden één, even maar: ‘het komt goed’ vervult een oeroud heimwee en zet je op een zoektocht op weg naar een nieuw huis, een nieuw Jeruzalem, een nieuw Damascus, een nieuw Aleppo, middenin het rokende puin, het besmeurde, opwaaiende poeder.

Dat ieder spreken over boven van beneden komt, is helaas maar al te waar, en het noopt tot voorzichtigheid en terughoudendheid. Maar ook tot onbevangen, open ontvankelijkheid: want soms wil ‘boven’ iets over beneden zeggen, in verstaanbare beneden-woorden met de kracht van een gedicht. Geen Godsbewijs, maar een mensheidsbewijs. Een liefdesbewijs. Geen geloof van mensen in God, maar een innig geloof in mensen, zondermeer. Zo groot, zo sterk, zo licht, zo warm, dat het ‘niet van hier’ lijkt. Dat het amper in de woorden past. Woorden zonder machtsvertoon. Woorden waarin de eigen onmacht wordt erkend, maar zonder vertrouwen te verliezen. Woorden die vertrouwen schenken. Geen ja, geen nee, geen amen. ‘Maar het komt goed. Geloof me.’

Het zou me niet verbazen als het mede dankzij het werk van Harry Kuitert is dat ik deze woorden kan verstaan. Wat iets anders is dan ze kunnen begrijpen of duiden of uitleggen. Ze zelf uitspreken tegenover Syrische vrienden, of ze beantwoorden, is al helemaal *not done*. Ik heb er het recht niet toe. Ik niet. Het zou als spotten klinken.

Door keer op keer al mijn eigen ‘spreken van beneden over boven’ te ontleden, te ontmantelen, durf ik met lege handen te staan tegenover mensen die pas echt weten wat het is om met lege handen achter te blijven, dóór te moeten leven. Ik durf stil te zijn, beschroomd, beschaamd, en alleen maar te luisteren, te lezen, te horen. Ik durf me te laten aanraken en beroeren door de woorden van een ander. Ik durf me erin te verliezen, ik durf erin opnieuw te beginnen. Ik durf me eraan toe te vertrouwen, zoals de spreker zich eraan heeft toevertrouwd. Welke spreker?

En dan de ontdekking dat je het juist uit de monden van zulke tot bittere, bloedende werkelijkheidszin gedwongen oorlogsvluchtelingen wel moet geloven. Moet blijven geloven. Zonder ook maar één schamel grammetje bewijs. Steeds voor de eerste keer. Als een leerling, als een vriend. Als iemand die deze keer niet in slaap willen vallen, maar wil waken. Niet alleen in dat ene uur. Waken is biddend nabij zijn zonder woorden. Het is tegen de fysieke wetten ingaan, de noden van je eigen lichaam opgeven, opdat het gezien wordt, gehoord. Wat? Wie? Door wie? Waarom?

Vraag nu maar niets meer. Laat je herscheppen door de woorden. *Het komt goed*. Een driewoords gedicht, met taal nog magerder dan die van Jan Arends.

Dat kunnen zeggen, en kunnen horen: dat is genade. Van de duurste soort. Nee, onbetaalbaar. Niet in de taal of getallen van beneden uit te drukken. Door geen mens.

Hoe we van ons Kuitert-complex afkomen

Wat is een Kuitert-complex?

Wat is dat, vroeg iemand op Facebook na het lezen van de titel van mijn bijdrage voor vandaag: een Kuitert-complex? Wat dat is ontdek je al snel op datzelfde Facebook of op Twitter. Toen ik in mijn onschuld onlangs het paginanummer zocht van Kuiterts meest befaamde uitspraak, kreeg ik al direct allerlei afkeurende reacties om de oren. Kuitert, dat is die man die met het geloof afrekent. Wat moet je daarmee? Liever doodzwijgen. Hij is toch al zo lang met pensioen! Als antwoord op de vraag wat een Kuitert-complex is, heb ik op Facebook het volgende antwoord gegeven: ‘Het gevoel dat Kuitert een totale bedreiging is voor het christelijk geloof en je daarom bang voor en boos op hem moet zijn. Je hem zeker ook niet serieus moet nemen. Kortom, een soort bijzondere status die hij niet verdient en die een serieus engagement met dat wat we van hem kunnen leren in de weg staat.’

Kuitert weet nog altijd mensen op de been te brengen, dat blijkt vandaag wel. Sommigen adoreren hem, anderen verguizen hem. Mij fascineert vandaag vooral de vraag: wat zegt dat over Kuitert? Wat zit er in zijn denken dat mensen zo raakt, waarom raakt het ze en wat zegt dat over hen? Want dat we vandaag de dag nog altijd iets van Kuitert kunnen leren, staat voor mij wel vast. Dat staat voor mij vast omdat de theologie en het geloof sowieso altijd van ketters heel veel kunnen leren, in veel gevallen meer dan van de orthodoxie. Kuitert is natuurlijk vanuit een behoudend christelijk standpunt een ketter, een heel grote ketter zelfs. Hij hoort denk ik in een illuster rijtje thuis dat ik vroeger op catechisatie leerde: Arius, Pelagius, Servet en Socinus.¹ Dan heb je de ergste wel gehad; en dan nu ook Kuitert.

Maar waarom kun je van ketters zoveel leren? Dat is omdat ketters in een bepaalde context, vaak een waarin een bepaalde traditie tot op zekere hoogte vastgeroest zit, op een radicale manier – bijna altijd *te* radicale, daar zijn het ketters voor – een andere weg uitproberen dan de hoofdstroom van de christelijke traditie. Ketters doen dat met overtuiging en daarom laten ze als het ware op een uitvergroete manier zien wat er zou gebeuren als je het christelijk geloof op een radicaal andere manier gestalte zou geven. Altijd hebben ze daarbij een punt, soms een groot punt,

soms een kleiner. De hier genoemde illustere rij heeft natuurlijk steeds een groot punt gehad. Bij Arius was dat grote punt de eenheid van God en het onderscheid tussen God en de wereld. Bij Pelagius, Arminius en Socinus was het elk op hun manier de onopgeefbaarheid van de daadwerkelijke vroomheid, de gerechtigheid die gedaan moet worden.² Bij Servet, eigenlijk het spiegelbeeld van Arius, was het de waarachtigheid van de incarnatie.³ Bij Kuitert is het misschien toch net als bij Arius de transcendentie van God en het onderscheid tussen God en de wereld, tussen de werkelijkheid van God als iets ongrijpbaars en ontoeëigenbaars tegenover al onze menselijke beelden daarvan.⁴

Waarom krijgen we van Kuitert een complex?

Goed, we kunnen dus iets van Kuitert leren. Dan zitten we hier niet voor niets. Maar waarom krijgen we van Kuitert nu eigenlijk een complex? Eigenlijk denk ik dat het antwoord in de kerkgeschiedenis steeds op dezelfde manier opgaat, dus het geldt ten principale voor alle andere figuren. Waarom krijgen we van een echte ketter een complex? Omdat een ketter radicaal een andere theologische keuze maakt en nu komt het beslissende: binnen een paradigma dat hij met de orthodoxie gemeen heeft; binnen, om dat mooie woord van Marten Toonder te gebruiken, een gemeenschappelijk 'denkraam'. En het is dat gemeenschappelijke denkraam dat het complex oplevert, omdat de voorwaarden waaronder de theologische keuze gemaakt wordt voor de mainstream en voor de ketter op dat moment dezelfde zijn. De mainstream voelt de argumentatieve kracht van de ketter dus tot op het bot, maar beschikt binnen het gemeenschappelijke denkraam eigenlijk niet over voldoende argumentatief materiaal om haar eigen theologische keuze te rechtvaardigen. Niettemin houdt ze met de moed der wanhoop vast aan haar overtuiging; zo moet het niet! En dus moet dan in sommige gevallen de kop van de ketter er maar af, boeken erbij verbranden, klaar! Zie met name Servet. Mooi eigenlijk dat er in verhouding toch nog zo weinig beroemde ketters verbrand zijn. Het valt best nog een beetje mee met dat christendom.

Zo ver is het gelukkig bij Kuitert niet gekomen, want hij kreeg in zijn eigen kerk zoveel volgelingen dat zelfs een kerkelijke veroordeling er niet in zat. Over een match tussen zijn denkraam en dat van zijn tijdgenoten gesproken! Nu ja, dat was bij de meeste andere ketters ook zo.

De meest interessante vraag is natuurlijk: hoe zag dat denkraam eruit? Het is in sterke mate het denkraam van de moderniteit, van een zoektocht naar de betrouwbaarheid van onze kennis, los van enige gelovige autoriteit. Om het vanuit een kantiaans perspectief op scherp te zetten: hoe prettiger de waarheid voor je is, des te onwaarschijnlijker het is dat ze waar is! Als het lekker is, deugt het niet. De waarheid is bruut en ze is per definitie onafhankelijk van je perceptie.⁵ Kuiterts werk is van de moderniteit doordeesemd, alsof hij, terwijl dat denkraam eigenlijk al omgevalen was, de consequenties ervan voor de gereformeerde traditie nog eens

even over wilde doen. Binnen dat denkraam gaat geloof over kennis en de grote vraag van de Verlichting is: waar komt die kennis vandaan? Jawel, daar is Kuiterts grote vraag: komt die kennis van boven of van beneden? Het antwoord van Kuitert is u bekend. Zijn tegenstanders en zijn voorgangers zeiden: van boven! En als de kennis over God van boven komt dan is het absolute kennis, die geen rekening houdt met de menselijke appropriatie ervan (ziedaar het kantiaanse schema). Natuurlijk was de neocalvinistische traditie waarin Kuitert opgroeide al lang iets opgeschoven en had ze de menselijke factor in Gods openbaring erkend (Kuyper en Bavinck bijvoorbeeld met hun notie van organische inspiratie). Kuiterts leermeester Berkouwer ging in dat erkennen van de menselijke factor in de openbaring nog iets verder dan Kuyper en Bavinck. Maar die neocalvinistische traditie was zoveel meer dan de enigszins genuanceerde opvattingen van de voormannen. Het was ook een rituele praktijk. Maarten 't Hart beschrijft dat mooi in *Een vlucht regenwulpen*. Het is een rituele praktijk die bestaat uit kerkgang, bijbellezen en de catechismus uit je hoofd leren, een rituele praktijk die doordesemd was van een lineaire gedachte: van God, naar diens openbaring, naar de codificering daarvan in de gereformeerde belijdenis, naar de gepraktiseerde waarheid van een neocalvinistische manier van leven in de neocalvinistische zuil. De biografie die vandaag gepresenteerd wordt, legt van die rituele praktijk getuigenis af, de worsteling ermee en de uittocht eruit.

Naast de vraag van Kant naar de bron van betrouwbare kennis speelt voor Kuitert – hoe kan het ook anders in de jaren zestig – de vraag van Marx een centrale rol: wie claimt hier kennis in wiens voordeel? Het is juist de combinatie die de kracht van Kuiterts kruistocht tegen zijn eigen gereformeerde verleden uitmaakt: als dat wat over boven wordt gezegd van beneden komt, het antwoord op de vraag van Kant, dan is daarmee ook direct geïmpliceerd dat ze in iemands belang is, namelijk in het belang van de mensen die die kennis claimen, het antwoord op de vraag van Marx. En precies dat leidt tot Kuiterts antropologisering van de religie zoals we die vinden in de boeken *Zonder geloof vaart niemand wel* (1974) en daaropvolgende.

En daarom raakte Kuiterts radicale ingreep in die zwevende absolute waarheid van de gereformeerde traditie zijn behoudende tijdgenoten zo ongemeen hard. Zijn tijdgenoten hadden niet het intellectuele materiaal tot hun beschikking om iets tegenover de massieve consequenties van een modernistisch denkkader te stellen en precies daarom beriepen ze zich zo massief op openbaring! Was er geen openbaring, dan was er eigenlijk geen andere conclusie mogelijk dan dat God niet bestaat en we aan onszelf zijn overgeleverd, te midden van de relatieve zekerheden van een wetenschappelijk wereldbeeld. En dat wilden ze niet! Om Gods wil niet, neem ons niet ons totale geloof af! En ze hadden een punt, want het christelijke geloof leeft van een God die inbreekt in de geschiedenis en daarom nooit louter een product van die geschiedenis kan zijn. Maar zo

doet Kuitert. Hij kiepert dat verzuilde zwevende absolute waarheidje met een beroep op een functionalistisch religiebegrip in één keer in de prullenbak. Hij deconstrueert het als menselijk wensdenken.

Waar bevinden wij ons nu?

Wat kunnen of moeten wij nog met Kuitert? We snappen nu wellicht het Kuitert-complex, maar hoe komen we er vanaf? Op mij heeft het Kuitert-complex nooit serieuze indruk gemaakt, hoewel ik in mijn werk heel veel van zijn Anliegen overneem. Het is zoals bij het marxisme: de diagnose is zeer waardevol, maar de behandeling problematisch. Ik ben dan ook academisch opgegroeid in de jaren negentig in de context van de theologische faculteit in Utrecht. Misschien was iets dat ik van Alvin Plantinga leerde voor mij wel de belangrijkste reden om niet van Kuiterts stelling over geloven als fenomeen van beneden onder de indruk te zijn. Plantinga betoogde in zijn beroemd geworden essay 'Reason and Belief in God' dat de positivistische kritiek op religie 'self-referentially incoherent' is, oftewel: als je het criterium op zichzelf toepast, spreekt het het criterium tegen.⁶ Dat was een heel serieus intellectueel trucje dat je niet alleen op het positivisme, maar op allerlei andere statements kon toepassen. Neem nu Kuiterts adagium dat alle spreken over boven van beneden komt. Toegepast op zichzelf komt dus ook die uitspraak van beneden. Maar ze veronderstelt dat degene die de uitspraak doet boven is geweest. Ga maar na: om te weten of dat wat over boven gezegd wordt niet alleen van beneden komt, maar ook van boven – dat zou immers kunnen, niet-waar? – moet je toch echt even boven hebben gekeken of daar iets vandaan kwam. En aangezien je statement nu juist is dat dat niet mogelijk is, mag je je statement ook niet doen, want je weet het gewoon niet. Dus zul je je moeten realiseren dat al wat over boven gezegd wordt misschien toch ook van boven komt. Misschien komt deze logische analyse op u over als een flauw trucje, maar dat is het niet. Het laat zien hoe Kuiterts adagium in zijn eigen context, onder de intellectuele condities van het moment, een status van vanzelfsprekendheid had, omdat de culturele veronderstelling nu eenmaal was dat iets pas echt als 'van boven' mocht gelden als er van enige menselijke betrokkenheid bij de uitspraak geen sprake was – de centrale veronderstelling van de moderniteit dat kennis alleen kennis mag heten als ze persoonsafhankelijk is ('objectief').

Dat Kuiterts tegenstanders hem daarmee in zijn tijd niet om de oren sloegen en zijn bouwwerk met zijn eigen intellectuele middelen omverwierpen, was omdat ze deel waren van hetzelfde stilzwijgende moderne paradigma. Juist daarom waren ze voor Kuitert ook zo bang. Maar op het moment dat Kuitert zijn boeken schrijft, is dat paradigma eigenlijk al door de postmoderne wijsbegeerte ondersteboven gegooid. In die zin is het project-Kuitert nooit bij de tijd geweest. Terwijl Kuitert zijn opvattingen over Genesis debiteert, wordt op hetzelfde moment de historische kritiek waarvan hij zich bedient, alweer fundamenteel bekritiseerd.

Terwijl hij zich baseert op een antropologische en functionalistische visie op religie, wordt een reductionistische kijk op religie alweer een vraag. Daarmee is Kuitert zowel cultureel als intellectueel gaandeweg van zijn voetstuk gevallen, want in de cultuur is het postmodernisme inmiddels zo ver doorgedrongen dat de absoluutheid van een nihilistisch kader inmiddels haar intellectuele houdbaarheid heeft verloren – behalve dan voor sommige intellectuelen, maar daarover straks meer.

Wat kunnen we desondanks van Kuitert leren?

Heel veel, omdat hij ons door zijn extreme doorvoering van de principes van de moderniteit heel goed heeft laten zien wat er met de geloofsvorm waarin hij het christendom erfde, allemaal mis was. Kuitert liet via zijn kritiek op de gereformeerde zuil zien hoe modern die zuil eigenlijk wel was – en dat allemaal onder het mom van absolute goddelijke en gereformeerde waarheden. Ja juist zó, als absolute goddelijke en gereformeerde waarheden waren ze een verworvenheid van de moderniteit, een menselijke manier om het geloof te verpakken binnen een modern kader. Kuitert maakt daar korte metten mee, maar hij doet dat binnen hetzelfde kader! Van die kritiek op de gereformeerde zuil kunnen we desondanks nog altijd veel leren.

Als je bijvoorbeeld zou kijken vanuit welke *concerns* mijn eigen boek voor een breed publiek geschreven is, zie je al in de titel hoe ik mij iets van Kuiterts kritiek aantrek: *Zo zou je kunnen geloven*, dus niet: *zo zou je moeten geloven*.⁷ In de eerste helft van het boek geef ik dan een deels antropologische omschrijving van welk ‘nut’ geloven heeft in verschillende vormen van het protestantisme. In de tweede helft doe ik een poging – die dan weer helemaal niet Kuitertiaans is – om de kernnoties van de gereformeerde traditie zo te verwoorden dat ze op een nieuwe manier gepercipieerd kunnen worden, inclusief volgens sommigen vreselijke uitspraken als ‘in zonden ontvangen en geboren’. Ik probeer expliciet om het evangelie *niet* in de eerste plaats als een bron van kennis te zien, maar als een uitnodiging, als een belofte van geluk en heil. Dat is dan een belofte van redding die antwoordt op de eis van gerechtigheid en op onze ervaring dat we daaraan niet beantwoorden. Allemaal keuzes die gemaakt zijn met grotendeels dezelfde diagnose in het achterhoofd als Kuitert in zijn tijd stelde, maar wel met een andere behandeling, een postmoderne behandeling.

Onze tijd is erg ambigu en ook daarom kunnen we van Kuitert nog veel leren. Deels zijn we de vragen van Kuitert voorbij en zeker zijn antwoorden, maar deels ook helemaal niet. Je ziet de vragen naar de kenbron van theologische uitspraken terug in de verwoede discussies over de verhouding tussen theologie en religiewetenschappen. En hoewel er volgens mij weinig reden voor is, blijven we in die discussies vaak hangen in modernistische paradigma's. Bij een subsidieverstrekker als NWO worden we als theologen afgerekend op een wetenschapstheoretisch paradigma

dat allang passé is, maar kennelijk wetenschapspolitiek nog springlevend. Dat is ook in de bredere cultuur zo. Enerzijds is het bijgeloof niet aan te slepen, met zesde zintuigen, alternatieve genezers en noem maar op. Anderzijds doen intellectuelen en politici religies nog altijd af als menselijke pogingen om met angst om te gaan. Zo betoogde een geschiedenisleraar van mijn kinderen onlangs weer eens dat in de Verlichting mensen meer zekerheden kregen door technische vooruitgang en kennis van de natuur, waardoor ze minder behoefte hadden aan godsgeloof.

Maar eigenlijk moet je je helemaal niet afvragen of je nog iets van Kuitert kunt leren. Je kunt alleen tot je eigen schade ophouden de grote ketters uit de kerkgeschiedenis te lezen. Ze verdienen in die kerkgeschiedenis een ereplaats omdat ze de christelijke gemeente hebben uitgedaagd haar geloof in een nieuwe situatie te verstaan en de schaduwzijden van haar geloof eerlijk onder ogen te zien. Dat is niet leuk, omdat je erdoor in je eigen vlees moet snijden, maar het is nodig en nuttig om je eigen blinde vlekken te zien.

Noten

1. Zie bijv. G.H Kersten, *Korte lessen over Kort Begrip voor catechisanten* (Utrecht 1987¹⁵) 37, 58.
2. Cf. Maarten Wisse, 'Moet God straffen en zo ja, hoe? Het beeld van de rechter', in: Hans Burger en Reinier Sonneveld (red.), *Cruciaal: hoe de kruisiging verrast en schokt* (Amsterdam 2014) 95-111.
3. Cf. Maarten Wisse, "...welches alle Menschen erleuchtet"? Die Krise der Europäischen Identität im Spiegel der frühmodernen Rezeption des Johannesprologs", *Neue Zeitschrift für Systematische Theologie und Religionsphilosophie* 55 (2013) nr. 1, 1-19.
4. Martien E. Brinkman, 'Geen werkelijkheid zonder fictie en geen fictie zonder werkelijkheid: een kritische analyse van Kuiterts kenleer', *Tijdschrift voor Theologie* 55 (2015) nr. 4, 338-357, aldaar 344.
5. Voor dit punt ben ik schatplichtig aan Tom Jacobs, 'Kritiek van de zuivere verlichting: naar een dialectiek van de universaliteit' (Katholieke Universiteit Leuven 2010).
6. Alvin Plantinga, 'Reason and Belief in God', in: Alvin Plantinga en Nicolas Wolterstorff (red.), *Faith and Rationality: Reason and Belief in God* (Notre Dame 1983) 16-93.
7. Maarten Wisse, *Zo zou je kunnen geloven* (Franeker 2013).

Personalia

Désanne van Brederode (1970)

studeerde filosofie aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Sinds 1994 publiceerde ze bij uitgeverij Querido een zevental romans en de essaybundel *De ziel onder de arm* (2013).

Ab Flipse (1977)

is universiteitshistoricus van de Vrije Universiteit Amsterdam. Onder zijn redactie verscheen recent *Verder kijken. Honderdvijfendertig jaar Vrije Universiteit Amsterdam in de samenleving – Zesentwintig portretten* (Amsterdam 2016).

George Harinck (1958)

is hoogleraar geschiedenis van het neocalvinisme aan de Vrije Universiteit Amsterdam en directeur van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme aldaar.

Fred van Lieburg (1967)

is hoogleraar religiegeschiedenis bij de Faculteit der Geesteswetenschappen en voorzitter van de Historische Commissie Vrije Universiteit.

Arie L. Molendijk (1957)

studeerde theologie, filosofie en theaterwetenschap aan de Universiteit van Leiden. Momenteel is hij hoogleraar geschiedenis van het christendom en wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Petra Pronk (1965)

studeerde in 1995 cum laude af aan de School voor Journalistiek in Tilburg op de scriptie 'New Journalism – schemergebied tussen journalistiek en literatuur'. Zij schreef diverse boeken op het gebied van levensbeschouwing, waaronder *Antoine Bodar* (2004), *Fluiten in het donker – in gesprek met Harry Kuitert* (2006) en *Business Spiritualiteit* (2007). Ook schreef zij na het overlijden van Gert J. Peelen de biografie over Harry Kuitert af.

Alain Verheij (1989)

studeerde theologie aan het Nederlands Gereformeerd Seminarie en haalde zijn onderzoeksmaster Hebrew Bible Studies in Leiden. Hij is freelance spreker en schrijver als randkerkelijk theoloog. In zijn vrije tijd werkt hij aan een proefschrift over de Ugaritische taal.

Maarten Wisse (1973)

is universitair docent dogmatiek en oecumene aan de Vrije Universiteit Amsterdam en Privatdozent aan de Universiteit Tübingen. Voor een breed publiek schreef hij *Zo zou je kunnen geloven* (2013).

Tot nu toe verschenen

- 1 *Gezag is gezag, rebel is rebel. Gereformeerden en de Indonesische kwestie.* Mmv. Doeko Bosscher, Herman Smit, Paul E. Werkman, Ben van Kaam en Jan Greven. 2006. ISBN: 90 72319 23 0.
- 2 *Strijd om de ziel. Christendom en communisme in de twintigste eeuw.* Mmv. Herman Langeveld, Herman Noordegraaf, Wim Berkelaar, Wouter Beekers, Gerrit Voerman. 2007. ISBN: 978 90 72319 24 1.
- 3 *Steek elke pastorie in brand!. 100 jaar dwarsverbindingen tussen pinkstergemeenten en protestantse kerken.* Mmv. Gert van Klinken, Maarten Aalders, Cees van der Laan, Albert van den Heuvel, Paul van der Laan en Huib Zegwaart. 2008. ISBN: 978 90 72319 25 8.
- 4 *75 jaar Barmer Thesen 1934-2009.* Mmv. George Harinck, Maarten van der Linde en Niels den Hertog. 2009. ISBN 978 90 72319 27 2.
- 5 *Opwaartse wegen? Een eeuw christelijke letterkunde.* Mmv. Rien van den Berg, George Harinck, Lex van de Haterd, Mathijs Sanders, Bettine Siertsema, Bart Jan Spruyt en Hans Werkman. 2010. ISBN 978 90 72319 28 9.
- 6 *Christelijk-sociaal in de jaren zestig.* Mmv. Wouter Beekers, Hans Renders, Bram Mellink, Remco van Mulligen en Wilfred Scholten, 2010. ISBN 978 90 72319 29 6
- 7 *Het maatschappelijk engagement van christelijke filosofen.* Mmv. George Harinck, Herman Smit, Erica Meijers en Jan de Bas, 2011. ISBN 978 90 72319 30 2
- 8 *Waar komen we vandaan? Anderhalve eeuw evolutiedebat in protestants-christelijk Nederland.* Mmv. Mirjam Buitenwerf-van der Molen, Wolter Huttinga, Hittjo Kruyswijk en Ab Flipse, 2011. ISBN 978 90 72319 00 5
- 9 George Harinck (red.), *Tracking Female Trails. Reisverhalen in boek en brief.* Mmv. Ruth van den Akker, Babs Boter, Hans Krabbendam, Rob Kroes en Suzanne Sinke. ISBN 978 90 72319 32 6
- 10 George Harinck (red.), *Willem de Mérode. 1887 – 1939 – 2014.* Mmv. Kick Bras, Jos Dee, Hans Werkman. ISBN 978 90 72319 33 3
- 11 Ab Flipse (red.), *Een VU-theoloog die verder keek: Harry Kuitert, zijn theologie en de samenleving.* Mmv. Fred van Lieburg, Petra Pronk, George Harinck, Arie L. Molendijk, Alain Verheij, Désanne van Brederode en Maarten Wisse. ISBN 978 90 72319 34 0

TER LEZING

Reeks waarin teksten van voordrachten worden uitgegeven, gehouden op bijeenkomsten van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) Vrije Universiteit Amsterdam, onder redactie van prof. dr. George Harinck.

Deel 11

ISBN: 978 90 72319 34 0